

**Polsko-Ukraińska Strategia
Współpracy Transgranicznej
na lata 2007-2015**

Lublin-Rzeszów-Lwów-Łuck-Użhorod
2008

Zespół autorski: Witold Wołoszyn, Elżbieta Zalewska, Stanisław Turski, Małgorzata Langiewicz, Agnieszka Domańska, Krzysztof Staszewski, Agnieszka Pieniążek, Jarosław Reczek, Krzysztof Zieliński, Viktor Borshchevskyy, Nadiya Mikula, Iryna Tymechko, Valentyna Hnasyuk-Terletska, Anna Kulykivska, Natalya Krolik, Oleksandr Khomyak, Halyna Smal, Anatoliy Tyukov, Oleh Luksha, Natalya Nosa, Oksana Stankevych, Vadym Pylypenko, Ivan Ustych, Fedir Shandor.

Redakcja: Małgorzata Langiewicz, Agnieszka Domańska
Redakcja naukowa: dr hab. Nadiya Mikula, dr Witold Wołoszyn.

Opracowanie map: Waldemar Rudnicki

Komitet Nadzorczy projektu: Małgorzata Langiewicz, Valeriy Pyatak, Oksana Muzychuk, Andriy Lomaha, Natalya Krolik, Volodymyr Hoblyk, Ernest Nuser, Bohdan Zhantsa, Nobert Tomkiewicz.

Partnerzy projektu: Stowarzyszenie Europejskie Centrum Integracji i Współpracy Samorządowej „Dom Europy” w Lublinie – leader projektu, Agencja Rozwoju Regionalnego i Integracji Europejskiej (ARDEI) we Lwowie – Dyrektor wykonawczy Solomiya Rozhko; Związek Transgraniczny Euroregion Bug w Łucku – Naczelnik Sekretariatu Andriy Lomaha; Fundacja Rozwoju Współpracy Transgranicznej w Użhorodzie – Prezes Ivan Ustych; Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego.

Publikacja została sfinansowana ze środków Unii Europejskiej – program INTERREG III A/ TACIS CBC w ramach realizacji projektu pt „O nową jakość stosunków dobrosąsiedzkich: uzupełnienie Polsko- Ukraińskiej Regionalnej Strategii Transgranicznej”

SPIS TREŚCI

I. CZĘŚĆ WSTĘPNA	5
1. Cel, obszar, zakres i metoda opracowania	5
2. Podstawy formalne i programowe	6
3. Wykorzystane dane i materiały	7
II. CZĘŚĆ DIAGNOSTYCZNA	8
1. Analiza problemów społecznych	8
1.1. Potencjał społeczny	8
1.1.1. Ludność i gęstość zaludnienia	8
1.1.2. Ruch naturalny ludności.....	9
1.1.3. Mobilność przestrzenna.....	11
1.1.4. Struktura wiekowa ludności	11
1.2. Ochrona zdrowia i opieka społeczna.....	12
1.2.1. Stan zdrowotny ludności.....	12
1.2.2. Stan służby zdrowia, infrastruktura służby zdrowia	12
1.2.3. Ubóstwo społeczne	13
1.2.4. Infrastruktura socjalna.....	15
1.3. Edukacja.....	16
1.4. Rynek pracy	18
1.4.1. Stopa bezrobocia	19
1.4.2. Struktura bezrobocia	20
1.4.3. Bezrobocie osób niepełnosprawnych.....	21
2. Środowisko geograficzne – zasoby, stan, ochrona	23
2.2. Rys fizjograficzny	23
2.3. Zasoby naturalne	25
2.3.1. Wody.....	25
2.3.2. Surowce mineralne	26
2.3.3. Lasy.....	28
2.4. Stan i zagrożenia środowiska o charakterze naturalnym i antropogenicznym	29
III. ANALIZA SWOT	53

I. CZĘŚĆ WSTĘPNA

1. Cel, obszar, zakres i metoda opracowania

Strategia współpracy i rozwoju jest planem - kompleksowym dokumentem określającym podstawowe kierunki rozwoju regionu, uwzględniającym jego najistotniejsze walory i największe szanse oraz minimalizującym zidentyfikowane słabości i zewnętrzne zagrożenia. Dokument Strategii określa - w oparciu o zidentyfikowane uwarunkowania - cele i kierunki współpracy polsko-ukraińskiego regionu przygranicznego w sferze społecznej, ekologicznej oraz turystyczno-kulturowej. Niniejszy dokument stanowi aktualizację „Wspólnej Polsko-Ukraińskiej Strategii Współpracy Transgranicznej na lata 2005-2015” opracowanej w 2005 roku. Ówczesna Strategia objęła swoim zasięgiem tereny województw: lubelskiego i podkarpackiego oraz tereny Obwodów: Wołyńskiego i Lwowskiego. Aktualizowany dokument dodatkowo uwzględnia także obszar Obwodu Zakarpackiego. Został on opracowany przez Stowarzyszenie Europejskie Centrum Integracji i Współpracy Samorządowej „Dom Europy” wraz z następującymi partnerami instytucjonalnymi: Urzędem Marszałkowskim Województwa Podkarpackiego, Urzędem Marszałkowskim Województwa Lubelskiego, Wołyńską Obwodową Administracją Państwową, Lwowską Obwodową Administracją Państwową, Agencją Rozwoju Regionalnego i Integracji Europejskiej (ARDEI) we Lwowie, Euroregionem Bug w Łucku oraz Fundacją Rozwoju Współpracy Transgranicznej w Użgorodzie. Działania projektu są zbieżne ze Strategią Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006-2020 i Strategią Rozwoju Województwa Podkarpackiego. Dodatkowo dokument jest kompatybilny z wytycznymi programów współpracy transgranicznej w okresie programowania 2007-2013.

Współpraca transgraniczna jest bardzo istotnym instrumentem propagowania współpracy w skali ponadkrajowej pomiędzy sąsiadującymi regionami, ukierunkowanej na przepływ i wymianę informacji, wiedzy i dobrych praktyk.

Opracowanie składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej, mającej charakter diagnozy, przedstawione zostały uwarunkowania rozwoju w aspekcie społecznym, ekologicznym oraz pod kątem turystyki i rekreacji, wynikające z cech dotychczasowego rozwoju społecznego polsko-ukraińskiego obszaru transgranicznego, jego walorów przyrodniczo-kulturowych, a także stanu zagospodarowania i wielkości ruchu turystycznego. Diagnoza miała na celu rozpoznanie istniejącego stanu oraz identyfikację głównych problemów rozwojowych. Stanowiła ona podstawę do przeprowadzenia analizy SWOT, która umożliwiła wskazanie szans i zagrożeń oraz pozwoliła na zidentyfikowanie mocnych i słabych stron obszaru transgranicznego.

W części drugiej, przy zachowaniu odpowiedniej struktury, przedstawiono kluczowe cele oraz wiodące priorytety i działania w ramach priorytetów, na których będzie koncentrowała się współpraca w polsko-ukraińskim obszarze przygranicznym w latach 2007-2015.

Zastosowana metoda pracy i ujęcie treści wynika ze skali opracowania oraz uzgodnionego zakresu problematyki. Wszystkie dane wykorzystane w części diagnostycznej zawierają informacje odnoszące się do skali regionalnej. Pozwoliło to na dokonanie szeregu uogólnień, które jednak nie zawsze dobrze obrazują sytuację w kontekście przestrzennym, w tym szczególnie zróżnicowania lokalnego charakteryzowanych cech.

Prace nad przygotowaniem dokumentu programowego dotyczącego transgranicznej współpracy polsko-ukraińskiej rozpoczęto w 2007 roku spotkaniem Komitetu Wykonawczego, składającego się z przedstawicieli wszystkich regionów we Lwowie, w dniach 13.09.-14.09.2007. Spotkania i seminaria o charakterze merytorycznym odbyły się w każdym z pięciu regionów objętych opracowaniem. Seminarium i warsztaty w Nałęczowie (11.10.-12.10.2007) miały na celu szczegółowe określenie zakresu opracowania, wyłonienie zespołów roboczych oraz przygotowanie harmonogramu prac. We Lwowie w dniach 10.12.-12.12.2007 przedyskutowano zagadnienia dotyczące części diagnostycznej, natomiast na spotkaniu w dniach 30.01.-31.01.2008 w Wyszkach (Zakarpacie) skoncentrowano się na analizie SWOT. W Łucku przygotowano i określono zarys drugiej części dokumentu Strategii wyłaniając priorytety i cele do osiągnięcia. Podsumowanie prac nastąpiło w Lublinie, gdzie zaprezentowano część diagnostyczną i strategiczną dokumentu.

Należy podkreślić, iż integralną częścią prac nad Strategią były działania o charakterze konsultacyjnym. W wyniku dobrego przepływu informacji możliwa była eliminacja błędów oraz dokonywanie uzupełnień i weryfikacji wstępnych wersji poszczególnych części dokumentu. W konsultacjach, oprócz członków zespołu roboczego, brali udział przedstawiciele społeczności lokalnych z regionów objętych opracowaniem, w tym sektor publiczny, pozarządowy i prywatny.

2. Podstawy formalne i programowe

Strategia Polsko-Ukraińskiej Współpracy Transgranicznej stanowi projekt realizowany w ramach Programu Interreg IIIA/ TACIS CBC.

W latach 2007-2013 współpraca w wymiarze transgranicznym będzie realizowana w ramach odrębnego celu polityki spójności Unii Europejskiej, jakim jest „Europejska Współpraca Terytorialna” (EWT). Wyodrębnienie współpracy terytorialnej jako osobnego celu polityki spójności potwierdza duże znaczenie wspólnych przedsięwzięć podejmowanych przez partnerów unijnych. O rosnącym znaczeniu tego typu współpracy świadczy również zwiększenie wysokości środków z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. W latach 2007-2013 na rozwój współpracy terytorialnej z budżetu Unii Europejskiej przeznaczonych zostanie łącznie 7,75 mld euro. Polska alokacja na realizację programów w ramach Europejskiej Współpracy Terytorialnej wyniesie 557,8 mln euro. Dodatkowe 173,3 mln euro zostanie przeznaczonych przez Polskę na współpracę transgraniczną z państwami nie należącymi do Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa (EISP).

Program Sąsiedztwa Polska - Białoruś - Ukraina INTERREG IIIA/TACIS CBC będzie współfinansowany z dwóch linii budżetowych: po stronie polskiej z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (ang. ERDF), zaś po stronie białoruskiej i ukraińskiej ze środków TACIS CBC. Program wyłania następujące priorytety i działania:

Priorytet 1: Wzrost konkurencyjności regionów przygranicznych poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury transgranicznej

Działanie 1.1: Modernizacja i rozbudowa istniejących systemów transportowych w celu poprawy dostępności regionu;

Działanie 1.2: Rozwój wspólnego transgranicznego systemu ochrony środowiska naturalnego;

Działanie 1.3: Rozwój infrastruktury okołobiznesowej i turystyki.

Priorytet 2: Rozwój kapitału ludzkiego i instytucjonalnych form współpracy transgranicznej oraz poprawa bezpieczeństwa na granicach Unii Europejskiej

Działanie 2.1: Wzmocnienie instytucjonalnej współpracy transgranicznej oraz podniesienie jakości kapitału ludzkiego;

Działanie 2.2: Wspieranie inicjatyw społeczności lokalnych.

Priorytet 3: Pomoc techniczna

Działanie 3.1: Zarządzanie, wdrażanie oraz kontrola;

Działanie 3.2: Ewaluacja i promocja programu.

Głównym celem Programu Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina INTERREG IIIA/TACIS CBC jest wspieranie współpracy transgranicznej na wschodniej granicy Polski, stanowiącej jednocześnie zewnętrzną granicę Unii Europejskiej (UE).

3. Wykorzystane dane i materiały

Przy sporządzaniu części diagnostycznej posłużono się oficjalnymi danymi statystycznymi strony polskiej i ukraińskiej. W większości wypadków prowadzone analizy odniesiono do okresu 2000-2006. Nie wszystkie dane były jednak dostępne dla poszczególnych lat wskazanego przedziału czasowego. Najważniejsze dane zestawiono w formach tabelarycznych i zamieszczono jako załączniki do dokumentu Strategii. Mogą one stanowić obszar odniesienia dla przyszłych badań porównawczych, a także do pomiaru efektywności wdrażania przyjętych celów strategicznych. W tym miejscu należy wskazać, iż istnieją różnice co do zakresu badanych i ewidencjonowanych informacji (cech) statystycznych na terenie Polski i Ukrainy. Przykładowo, zakres i stopień szczegółowości wielu parametrów w sferze ekologicznej niejednokrotnie uniemożliwia dokonanie wiarogodnych porównań dla całego obszaru przygranicznego.

Ponadto w diagnozie wykorzystano aktualne dokumenty strategiczne, które mają charakter obowiązujący w poszczególnych pięciu regionach tworzących obszar przygraniczny. W Województwach: Lubelskim i Podkarpackim były to w szczególności strategie rozwoju województw na lata 2006-2020 oraz regionalne programy operacyjne na lata 2007-2013. Po stronie ukraińskiej wykorzystano dokumenty strategiczne z poszczególnych obwodów, w tym Strategię rozwoju gospodarczego i społecznego Obwodu Wołyńskiego na lata 2004-2015.

Opracowując niniejszą Strategię uwzględniono także ważniejsze dokumenty strategiczne Unii Europejskiej, w tym szczególnie Strategię Lizbońską i Strategię Goeteborską. Celem wiodącym tzw. Strategii Lizbońskiej jest „utworzenie na obszarze Unii Europejskiej najbardziej

dynamicznej i konkurencyjnej, opartej na wiedzy, gospodarki na świecie, zdolnej do trwałego i zrównoważonego rozwoju oraz zapewniającej tworzenie większej ilości miejsc pracy”. Strategia zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej, zwana też Strategią Goeteborską, uzupełnia Strategię Lizbońską o zagadnienia związane z zasadami gospodarowania i ochroną zasobów przyrodniczych. Osiągnięcie celów polityki ustalonej w Lizbonie i Goeteborgu, tj. trwałego rozwoju UE, charakteryzującego się wzrostem gospodarczym przy jednoczesnym zmniejszaniu negatywnego oddziaływania na środowisko, wymaga ciągłego zobowiązania do zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych oraz ochrony środowiska.

II. CZĘŚĆ DIAGNOSTYCZNA

W tej części celem zidentyfikowania w formie analizy SWOT najważniejszych założeń podjętych w „Polsko – Ukraińskiej Regionalnej Strategii Transgranicznej” zostały opisane istotne tendencje rozwojowe obszaru wsparcia. W analizie podjęto próbę opisanie regionu przygranicznego jako pojedynczego obszaru. Jednak z uwagi na fakt, iż ukraińskie i polskie krajowe urzędy statystyczne nie zawsze dysponują danymi dotyczącymi identycznych wskaźników, tam gdzie dostępne były odmienne wskaźniki, w wybranych częściach diagnozy przedstawiono informacje na temat poszczególnych regionów i/lub obwodów.

1. Analiza problemów społecznych

1.1. Potencjał społeczny

1.1.1. Ludność i gęstość zaludnienia

Wchodzące w skład obszaru transgranicznego części: polska i ukraińska - posiadają szereg wspólnych cech demograficznych, gdzie podstawowymi wyróżnikami jest malejąca liczba ludności, niska gęstość zaludnienia, niski poziom urbanizacji, dość znaczący udział ludności niepełnosprawnej oraz starzenie się społeczeństwa.

Obszar pogranicza polsko – ukraińskiego zamieszkiwało 9120,5 tys. osób (2006r.), w tym roku liczba ludności w Województwie Lubelskim i Podkarpackim wynosiła 4270,3 tys. osób, co stanowiło 48,8% ludności pogranicza (11,2% ludności Polski). W ukraińskiej części pogranicza tj. Obwodzie Lwowskim, Wołyńskim i Zakarpacim mieszkało łącznie 4850,2tys. osób, co stanowiło 51,2% mieszkańców analizowanego obszaru (10,3% ludności Ukrainy). Na przestrzeni lat 2000 - 2006 liczba mieszkańców obszaru transgranicznego wykazywała tendencję spadkową, rzędu ok. 2,1%, tendencja ta była silniejsza po stronie ukraińskiej (2,7%) niż po stronie polskiej (1,4%). Warto podkreślić, że sytuacja poszczególnych regionów jest zróżnicowana. W latach 2000 - 2006 ubytek ludności w Województwie Lubelskim był dość znaczny i wyniósł 2,72%, zaś minimalny w Podkarpackim i wyniósł 0,8%. Z regionów ukraińskich największe procesy depopulacyjne widoczne są w Obwodzie Lwowskim, gdzie liczba ludności zmniejszyła się o 3,13%, jednak tempo zmian było mniejsze niż średnia na Ukrainie. Na Wołyniu spadek ludności wynosił 2,44%, zaś na Zakarpaciu – 1,5%.

W ogólnej liczbie mieszkańców występuje duży udział ludności niepełnosprawnej. W obszarze transgranicznym najwyższym natężeniem zjawiska niepełnosprawności

charakteryzowało się Województwo Lubelskie (18,5% ogółu ludności województwa) i Podkarpackie (15%), w pozostałych regionach udział ludności niepełnosprawnej wynosił około 6,0%. Tak niski udział osób niepełnosprawnych w populacji ogółem w części ukraińskiej jest związany z innymi niż w Polsce kryteriami określania stopnia niepełnosprawności. Należy jednakże podkreślić że o ile w części polskiej pogranicza obserwuje się tendencję malejącą liczby osób niepełnosprawnych, o tyle w części ukraińskiej (zwłaszcza w Obwodzie Lwowskim) następuje systematyczny wzrost udziału tej grupy ludności. Jednak istnieją podstawy, żeby uważać, że jest to związane nie tyle ze zwiększeniem liczby sumarycznej niepełnosprawnych, co ze zmianą metod ewidencji oraz brakiem należytej kontroli nad procedurą przyznawania statusu inwalidów osobom, które bezpodstawnie pretendują do odpowiednich ulg. W badanym obszarze około 62% ogółu niepełnosprawnych stanowiły osoby zamieszkałe na wsi i będące w wieku poprodukcyjnym. Szczególnie wysokie natężenie niepełnosprawności występuje wśród kobiet ze środowiska wiejskiego.

Obszar transgraniczny, charakteryzuje się niższą średnią gęstością zaludnienia niż średnia gęstość zaludnienia dla Polski i Ukrainy. Zbliżony wskaźnik do średniej krajowej (122 osoby/km²) występuje w Województwie Podkarpackim (118 osób/km²), znacznie mniejszą gęstością zaludnienia cechuje się Województwo Lubelskie (86 osób/km²). Zdecydowanie słabiej są zaludnione obwody ukraińskie (89 osób/km²), ale poza Obwodem Wołyńskim posiadają większą gęstość zaludnienia niż średnia dla Ukrainy (76 osób/km²) - Obwód Lwowski (117,8 osób/km²) oraz Zakarpacki (97,2 osób/km²). Rozmieszczenie ludności jest nierównomierne, co wynika z niejednorodnych warunków środowiska przyrodniczego, charakteru gospodarczego, poziomu zurbanizowania, a także ze zróżnicowanych w okresie powojennym procesów demograficzno-osadniczych. Niewiele, bo tylko 47% ogółu ludności obszaru transgranicznego zamieszkuje w miastach, co wskazuje na jego wiejski charakter. Wskaźniki urbanizacji odbiegają znacznie (poza Obwodem Lwowskim - 60,3%) od średnich dla Ukrainy (67,5%) oraz dla Polski (61,3%). Najniższym wskaźnikiem urbanizacji w obszarze transgranicznym cechuje się Obwód Zakarpacki, gdzie miasta zamieszkuje tylko 37,0% ogólnej liczby ludności, Województwo Podkarpackie (40,5%) i Lubelskie (46,6%). Najsilniej zaludnione są duże miasta, stolice województw/obwodów oraz miasta będące siedzibami powiatów/rejonów. Największym miastem obszaru pod względem liczby ludności jest Lwów (735,0 tys. osób) i Lublin (353,4 tys. osób). W pozostałych stolicach województw i obwodów (Rzeszów, Łuck, Użgorod) liczba ludności waha się w granicach 100 – 200 tys. Gęstość zaludnienia dla terenów wiejskich jest znacznie niższa niż dla miast. Wskaźnik zaludnienia poniżej 40 osób/km² odnotowano po stronie polskiej w powiatach: włodawskim, parczewskim, leskim, bieszczadzkiem, a w części ukraińskiej – w większości rejonów obwodu wołyńskiego (Włodzimierz Wołyński, Kamień Kaszyński, Kowel, Łokacze, Luboml., Lubieszów, Maniewicze, Ratno, Stara Wyżwa, Turzysk i Szack), zaś w zakarpackim – rejon Wielkie Berezne.

1.1.2. Ruch naturalny ludności

Dynamika zmian liczby ludności determinowana jest przez ruch naturalny ludności (urodzenia i zgony) oraz ruchy migracyjne. Na przestrzeni ostatnich lat w obszarze transgranicznym obserwowany jest stały spadek przyrostu naturalnego, co w dłuższym

okresie czasu będzie wywierać wpływ na osłabienie regionalnych możliwości rozwojowych. Występuje duże zróżnicowanie przyrostu naturalnego nie tylko w poszczególnych regionach, ale także w układzie miasto – wieś. Wprawdzie wskaźnik urodzeń żywych na 1000 mieszkańców w ukraińskiej części pogranicza przyjmował wartości zdecydowanie wyższe niż średnia dla Ukrainy (9,45), to jednak wyższe były także wskaźniki zgonów. W obszarze transgranicznym, zwłaszcza w Województwie Podkarpackim wystąpiła wyższa dynamika demograficzna w stosunku do przeciętnej w Polsce, gdzie przyrost naturalny był dodatni. Minimalny dodatni przyrost naturalny został również odnotowany w Obwodzie Zakarpackim (0,5). Od 2000 roku odnotowuje się wysokie wartości wskaźników urodzeń w obwodach ukraińskich, przy czym wskaźniki te wykazują po stronie ukraińskiej znacznie większe zróżnicowanie w układzie rejonów niż w powiatach po stronie polskiej. Na obszarach wiejskich obszaru transgranicznego wskaźniki urodzeń żywych były dużo wyższe niż w miastach. W badanym okresie najwyższy wskaźnik urodzeń żywych miał miejsce w Obwodzie Wołyńskim i Zakarpackim. Pomimo wyższego wskaźnika urodzeń w obszarze transgranicznym (10,2) niż w pozostałych terenach Polski i Ukrainy, jego poziom nie zapewnia nawet prostej reprodukcji ludności.

Podobnie jak wskaźniki urodzeń, również wskaźniki zgonów w polsko – ukraińskim obszarze transgranicznym przyjmują korzystniejsze (niższe) wartości niż w pozostałych obszarach Polski i Ukrainy. Jednocześnie w przeciwieństwie do wskaźników urodzeń, znacznie korzystniejsza sytuacja występowała po stronie polskiej niż po stronie ukraińskiej. Należy podkreślić, że najniższa wartość wskaźnika zgonów miała miejsce w Województwie Podkarpackim (8,5 - przy średniej dla Polski wynoszącej 9,7 zgonów/1000 ludności). Natomiast w części ukraińskiej najwyższy wskaźnik zgonów miał miejsce w Obwodzie Lwowskim i Wołyńskim (15 zgonów/1000 ludności). Na obszarach wiejskich obszaru transgranicznego wskaźniki zgonów były dużo wyższe niż w miastach, najwyższe wartości występowały w Obwodzie Wołyńskim (18,2 zgonów/1000 ludności) oraz w Lwowskim (13,5).

Parametrem syntetyzującym ogół czynników, które wpływają na poziom umieralności jest przeciętne dalsze trwanie życia. W obszarze transgranicznym występują bardzo duże różnice pomiędzy długością życia po stronie polskiej i ukraińskiej. Na przestrzeni ostatnich kilku lat w polskiej części pogranicza nastąpiło wydłużenie przeciętnego trwania życia wśród mężczyzn -70,3 lat (kraj - 70,9) i kobiet - 80,19 lat (kraj - 79,62). Najdłużej żyją mieszkańcy Województwa Podkarpackiego. W ukraińskim obszarze transgranicznym tempo przeciętnego dalszego trwania życia jest znacznie wolniejsze od wskaźników dla polskiej części pogranicza i wynosiło odpowiednio: dla mężczyzn 62,16 lat, a dla kobiet 73,96 lat. Niepokoją duże różnice pomiędzy trwaniem życia obu populacji, które wynoszą prawie 10 lat. W najlepiej rozwiniętych krajach świata wynoszą one 3 – 5 lat, podczas gdy w krajach Europy Środkowej 12 lat. Warunki życia i pracy, w połączeniu ze stylem życia, wpływają na zjawisko nadumieralności mężczyzn w środkowych przedziałach wieku. Wysokie natężenie zjawiska nadumieralności występuje we wszystkich regionach. Jest ono wyższe na wsi niż w miastach. Największa różnica w długości życia kobiet i mężczyzn występuje w Obwodzie Wołyńskim (zwłaszcza na obszarach wiejskich), najmniejsza zaś w Województwie Podkarpackim (na obszarach miejskich).

1.1.3. Mobilność przestrzenna

Pomimo spadku liczby ludności dochodzi do znaczących przemian w zakresie rozmieszczenia potencjału demograficznego. Wyjazdy związane z poszukiwaniem lepszych warunków ekonomicznych, zazwyczaj ze wsi do miast, uzupełniają ruchy migracyjne z miasta na wieś związane z utratą pracy, a także przemieszczania się bogacących warstw społecznych z wielkomiejskiego miejsca zamieszkania na tereny podmiejskie. Największą mobilnością przestrzenną w 2006r. w obszarze transgranicznym odznaczały się grupy ludności w wieku 20 – 34 lata z wykształceniem wyższym i średnim, z dominacją kobiet (57% ogółu migrujących). Od 2000 roku wystąpiła zmiana kierunku migracji, gdzie zaobserwowano znaczny odpływ ludności miejskiej na tereny wiejskie. Główne kierunki migracji wewnętrznych ludności w części polskiej to: Warszawa, Kraków, Katowice, natomiast w części ukraińskiej ludność migrowała przede wszystkim do Lwowa i Kijowa.

Otwarcie rynków pracy niektórych krajów Unii Europejskiej, wysoka różnica płac między Polską, Ukrainą, a UE+15, wyższe kwalifikacje młodzieży stały się bodźcem do podejmowania decyzji o emigracji zarobkowej. Największe ujemne saldo migracji w 2006 roku wystąpiło w Województwie Lubelskim (- 3,0) oraz w Obwodzie Zakarpackim (- 1,8). Od 2000 roku obserwuje się zmniejszanie salda migracji w Województwie Podkarpackim i w obwodach ukraińskich, natomiast w lubelskim – zjawisko to z roku na rok nasila się (w 2000 roku saldo migracji wynosiło (- 1,4), a w 2006 roku już osiągnęło wartość (- 3,0).

1.1.4. Struktura wiekowa ludności

W strukturze wiekowej ludności widoczne jest postępujące starzenie się społeczeństwa. Badania struktury wiekowej ludności w latach 2000 – 2006 wskazują, że proces starzenia się społeczeństwa staje się coraz bardziej wyraźny. Nastąpiły dość znaczące zmiany w kierunku zmniejszania się liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym (o ok.3,3%) oraz wzrostu liczby ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym (o 1,6%). Występują znaczące różnice struktury wiekowej po stronie polskiej i ukraińskiej. Istotnie maleje udział dzieci i młodzieży w wieku poniżej 18 lat. Najkorzystniejsza struktura wieku występuje w Województwie Podkarpackim, gdzie odnotowuje się najwyższy udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (22,3%), Zakarpackim (21,6%) i Lubelskim (21%). Niekorzystny jest zaś wskaźnik udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym w Obwodzie Lwowskim (17,6%). Systematycznie wzrasta udział ludności w wieku poprodukcyjnym. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym po stronie polskiej był znacznie niższy niż po stronie ukraińskiej i wynosił dla Województwa Podkarpackiego 15,1%, a dla Lubelskiego 16,7% (średnia dla Polski – 15,7%). Po stronie ukraińskiej szczególnie wysoki udział tej grupy wiekowej jest w Obwodzie Lwowskim (21,9%) oraz Wołyńskim (20,8%), gdzie średnia dla Ukrainy wynosi (20,7%).

Analizy demograficzne mieszkańców obszaru transgranicznego wskazują na nasilanie się negatywnych zjawisk: znaczącego spadku liczby ludności, ujemnego przyrostu naturalnego, ujemnego salda migracji, starzenia się społeczeństwa, wzroście liczby ludności niepełnosprawnej i niższym przeciętnym dalszym trwaniem życia mężczyzn. Sytuacja demograficzna badanego obszaru w świetle dotychczasowych trendów nie przedstawia się

korzystnie, a prognozy i ekspertyzy demograficzne opracowane przez Urzędy Statystyczne Polski i Ukrainy wskazują, że tendencje te utrzymają się co najmniej do 2020 roku. Ocenia się, że liczba mieszkańców zmniejszy się, przy czym największy ubytek mieszkańców wystąpi na obszarach wiejskich, gdzie tempo spadku ludności będzie dwukrotnie szybsze niż w miastach. Przewiduje się, że ujemny przyrost naturalny będzie w dalszym ciągu się utrzymywał i w najbliższych latach obszar transgraniczny nadal będzie się zaliczać do obszarów o znacznym odpływie ludności. Może mieć to poważne konsekwencje dla rozwoju regionów, zważywszy na fakt, że obszar ten opuszczają głównie ludzie młodzi i dobrze wykształceni. Badania kształtowania się przyszłej struktury wiekowej mieszkańców wskazują, na znaczny przyrost ludności w wieku poprodukcyjnym, przy ograniczonej liczbie ludności w wieku produkcyjnym, co spowoduje wzrost wskaźnika obciążenia demograficznego. Będzie to mieć bezpośredni i silny wpływ na sektor służby zdrowia i zabezpieczenia społecznego, sektor edukacji oraz niekorzystne konsekwencje dla rynku pracy.

1.2. Ochrona zdrowia i opieka społeczna

1.2.1. Stan zdrowotny ludności

Największe zagrożenie dla zdrowia i życia mieszkańców obszaru transgranicznego stanowiły choroby układu krążenia, które po stronie polskiej są przyczyną 50,05% wszystkich zgonów, zaś po stronie ukraińskiej 61,1%. Szczególnie duży udział zgonów występuje z powodu chorób układu krążenia wśród kobiet w ukraińskiej części pogranicza. Drugą, co do wielkości zjawiska przyczyną zgonów stanowiły choroby nowotworowe, kształtowały się one odpowiednio na poziomie (21,5% i 25,8%). Tu należy zaznaczyć, że w polskim obszarze transgranicznym obserwuje się prawie dwukrotnie większy udział zgonów z powodu nowotworów złośliwych niż w ukraińskim, przy czym wyższa umieralność cechowała mężczyzn. Bardzo niepokojącym zjawiskiem jest systematyczny wzrost zachorowalności na gruźlicę, dotyczy to zwłaszcza Województwa Lubelskiego, Obwodu Lwowskiego i Wołyńskiego. Coraz powszechniejszą, a zarazem groźną chorobą występującą w ukraińskiej części obszaru transgranicznego jest AIDS/HIV, gdzie od 2000 roku odnotowano niemal trzykrotny wzrost zachorowalności. Niezwykle ważnym i coraz częściej występującym zjawiskiem jest niepełnosprawność.

1.2.2. Stan służby zdrowia, infrastruktura służby zdrowia

Poziom wyposażenia obszaru transgranicznego w urządzenia i instytucje ochrony zdrowia oraz opieki społecznej jest mocno zróżnicowany. Zdecydowana większość placówek służby zdrowia zlokalizowana jest w miastach, stąd też ludność zamieszkała na obszarach wiejskich ma utrudniony dostęp do lekarzy pierwszego kontaktu. W ostatnich latach zauważa się niekorzystne tendencje związane z niedoposażeniem szpitali i pozostałych placówek służby zdrowia wraz z niedostateczną profilaktyką. W wyniku zmian restrukturyzacyjnych publicznych zakładów opieki zdrowotnej nastąpił spadek ilości zakładów leczniczych jak i liczby łóżek (po stronie polskiej pogranicza), natomiast zwiększyła się znacznie ilość zakładów leczniczych po stronie ukraińskiej. Pomimo przyrostu liczby zakładów leczniczych w części ukraińskiej, stan ich wyposażenia znacznie odbiega nie tylko

od standardów europejskich, ale także ukraińskich. W odniesieniu do liczby lekarzy jak i średniego personelu - kadr pielęgniarskich jedynie w Województwie Lubelskim następowała tendencja spadkowa. Wiąże się to z podejmowaniem pracy poza krajem ze względów ekonomicznych przez dobrze wykształcony personel medyczny. W pozostałych regionach pogranicza obserwowany jest wzrost liczby lekarzy, gdzie najwyższym wskaźnikiem lekarzy na 10tys. mieszkańców charakteryzował się Obwód Lwowski i Wołyński, co nie przedkłada się na jakość świadczonych usług zdrowotnych.

Pozytywnym zjawiskiem jest przyrost liczby łóżek dla potrzeb opieki długoterminowej, paliatywnej i opiekuńczo – pielęgniarskiej. Funkcjonują także placówki służące rehabilitacji osób niepełnosprawnych. Przeważnie umiejscowione są one przy zakładach pracy chronionej (w części polskiej pogranicza), zaś w części ukraińskiej w domach pomocy społecznej. Pomimo przyrostu miejsc i liczby leczonych pacjentów wymagających opieki długoterminowej i paliatywnej, a także rehabilitacji osób niepełnosprawnych, w dalszym ciągu baza materialna nie pokrywa zapotrzebowania na świadczenia w tym zakresie.

Wskaźniki charakteryzujące infrastrukturę jak i obciążenie służb medycznych w obszarze transgranicznym zbliżone są do średnich krajowych. Największym problemem jest niezadowalająca dostępność i niska jakość świadczonych usług medycznych. Dlatego też niezbędne jest wsparcie służby zdrowia skierowane na podniesienie jakości usług, doposażenie placówek leczniczych w nowoczesny specjalistyczny sprzęt medyczny, modernizację tych obiektów oraz wdrożenie systemów zarządzania jakością. Jednocześnie należy zwrócić szczególną uwagę na tworzenie nowych miejsc w zakładach opiekuńczo – leczniczych, pielęgniarsko – opiekuńczych i hospicjach, z uwagi na zwiększającą się liczbę ludności w wieku starszym wymagających przede wszystkim opieki tego typu, a nie zawsze stacjonarnego leczenia szpitalnego. Należy pamiętać, że prognozowane zmiany liczebności najstarszych roczników wiekowych wpłyną w sposób bezpośredni na sferę zabezpieczenia społecznego. Wystąpi bardzo wyraźny wzrost liczby emerytów połączony z wydłużeniem się przeciętnego dalszego trwania życia. Występujący duży udział ludności niepełnosprawnej wymagać będzie stworzenia lepszych warunków do leczenia i rehabilitacji. Troska o tych ludzi winna być szczególna, bo dzięki edukacji, pracy, rehabilitacji osoby niepełnosprawne uaktywnią się, stając się siłą napędową dalszego rozwoju polityki wobec osób niepełnosprawnych. Pogarszający się stan zdrowia społeczeństwa będzie wymagać podjęcia programów profilaktycznych i leczniczych chorób układu krążenia, chorób nowotworowych, gruźlicy i AIDS/HIV. W usługach ratownictwa medycznego konieczne będzie utworzenie kompleksowego zintegrowanego systemu ratownictwa medycznego zgodnie z europejskimi standardami.

1.2.3. Ubóstwo społeczne

Przemiany społeczno-gospodarcze w ostatnim dziesięcioleciu wygenerowały, jako efekt uboczny - rosnące bezrobocie, które doprowadziło do degradacji ekonomicznej zarówno jednostki jak i rodziny, wpływając na rozrost biedy i rozszerzenie się ubóstwa i towarzyszące temu zjawisko wykluczenia społecznego. Istotną barierą ograniczającą rozwój nowoczesnego społeczeństwa obszaru transgranicznego jest właśnie wysoki poziom ubóstwa. Decyduje o tym w głównej mierze trudna sytuacja materialna gospodarstw domowych, wynikająca

z niekorzystnych warunków na rynku pracy i braku możliwości uzyskania odpowiednich dochodów. Również struktura dochodów wskazuje na socjalny charakter obszaru. Skutkuje to niższą niż w Polsce i na Ukrainie konsumpcją i poziomem życia.

Województwo Podkarpackie i Lubelskie od lat lokuje się wśród obszarów, gdzie przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto należy do najniższych w kraju. Wprawdzie od 2000 roku przeciętne wynagrodzenie wzrosło o 28%, jednak w porównaniu do średniej krajowej było niższe o ponad 13%. Przeciętna miesięczna emerytura i renta brutto była niższa o 11% od średniej dla kraju. W Polsce przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny wynosił 761zł, podczas gdy w Województwie Podkarpackim i Lubelskim wahał się w granicach 650 - 675zł. Od 2000 roku obserwuje się stałe pogłębianie dysproporcji pomiędzy najbogatszymi województwami w Polsce, a badanymi regionami. Ocenia się, że odsetek osób żyjących w gospodarstwach domowych, w których poziom wydatków jest niższy od minimum socjalnego w regionie lubelskim i podkarpackim kształtuje się na poziomie 60%, zaś w warunkach skrajnego ubóstwa, poniżej minimalnego poziomu egzystencji żyje około 12% ludności.

Nieco odmienna sytuacja w tym zakresie jest w ukraińskiej części pogranicza. W omawianym okresie nastąpił prawie 4-krotny wzrost przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia i emerytury brutto, ale pomimo wzrostu wynagrodzeń i emerytur w dalszym ciągu są one dużo niższe niż średnia dla Ukrainy. Na koniec 2006 roku średnia płaca na Ukrainie wynosiła 1002,88 UAH¹, przy czym najniższą otrzymywali pracownicy zatrudnieni w sektorze rolnym oraz w służbie zdrowia. Charakterystyczne jest duże zróżnicowanie poziomu płac pomiędzy regionami na Ukrainie. Na podstawie dostępnych danych statystycznych poziom ubóstwa w obwodach wahał się w granicach 40%, natomiast w warunkach skrajnego ubóstwa żyje około 16% ludności (22% na Ukrainie). Ważnym czynnikiem wpływającym na wzrost poziomu życia w obwodach ukraińskich są transfery finansowe z zagranicy wpływające od emigracji zarobkowej, które nie są oficjalnie publikowane, jednakże mają one ogromny wpływ na wyższy poziom życia mieszkańców.

Jak wcześniej wspomniano, najważniejszym czynnikiem decydującym o sytuacji materialnej ludności jest pozycja zajmowana na rynku pracy. Oznacza to, że ubóstwem są zagrożone przede wszystkim osoby wykluczone z aktywnego udziału w rynku pracy na skutek bezrobocia. Utrata pracy przez członka rodziny powoduje spadek jej realnych dochodów. Stąd też konieczne jest uzupełnianie dochodów rodziny świadczeniami z pomocy społecznej. Syndromem ubóstwa naznaczone są szczególnie rodziny wielodzietne, osoby długotrwale bezrobotne oraz osoby z niższym wykształceniem i kwalifikacjami zawodowymi. Przede wszystkim są to mieszkańcy małych miast i obszarów wiejskich oraz miejscowości dotkniętych likwidacją dużych zakładów pracy.

Do głównych przyczyn korzystania ze świadczeń pomocy społecznej należą: ubóstwo, bezrobocie, niepełnosprawność, sieroctwo, bezradność w sprawach opiekuńczych i długotrwała choroba. Wśród 944,6 tys. osób, które skorzystały ze świadczeń pomocy społecznej w 2006 r. – dla 47,1% dominującym powodem było ubóstwo (4,7% ludności obszaru). W roku poprzednim z tej formy pomocy korzystało 58,7% ogółu korzystających. Brak zatrudnienia nie pozwala wielu rodzinom zaspokoić potrzeb niezbędnych do ich samodzielnej

---

1 UAH -hrywna

egzystencji. Szczególnie trudna sytuacja występuje w przypadku długotrwałego bezrobocia. Z powodu bezrobocia ze świadczeń pomocy społecznej korzystało 47,4% (37,3% w 2003 roku) ogółu korzystających. Dość dużą grupę świadczeniobiorców pomocy społecznej stanowiły osoby niepełnosprawne, których liczba zwiększa się wraz z wiekiem. Niepokojącym jednak zjawiskiem w tej grupie jest duży odsetek osób w wieku aktywności zawodowej, które nie mogą znaleźć zatrudnienia. Największy udział osób niepełnosprawnych pobierających świadczenia z pomocy społecznej występował w Województwie Lubelskim i Podkarpackim, natomiast w obwodach ukraińskich tą formą pomocy było objętych zaledwie kilkadziesiąt osób.

1.2.4. Infrastruktura socjalna

Wśród stacjonarnych placówek pomocy społecznej w obszarze transgranicznym funkcjonowały domy pomocy społecznej dla dorosłych i dla dzieci, domy dziecka, ośrodki wsparcia w tym środowiskowe domy samopomocy. Ważną formą wsparcia rodzin niewydolnych wychowawczo są działające w polskiej części pogranicza placówki opiekuńczo – wychowawcze. Ze względu na specyfikę działań wyodrębnia się wśród nich: placówki wsparcia dziennego, placówki interwencyjne, placówki rodzinne i socjalizacyjne. Dwa ostatnie typy są placówkami opieki całodobowej. Miejsca w placówkach pomocy społecznej były w pełni wykorzystane, w niektórych przypadkach mieszkańców było dużo więcej, aniżeli oferowanych miejsc. Pomimo zauważalnego wzrostu liczby placówek pomocy społecznej, istniejąca sieć zaspokaja jedynie część potrzeb mieszkańców obszaru. Utrudniony jest zwłaszcza dostęp do placówek umożliwiających aktywność społeczną i wsparcie osób w podeszłym wieku. Narastające problemy społeczne oraz występujące patologie społeczne coraz wyraźniej uwydatniają niedobory instytucjonalne w obszarze polityki społecznej. Rozmieszczenie infrastruktury socjalnej wskazuje, że największe nasycenie występuje w największych miastach, natomiast na obszarach wiejskich występują duże potrzeby w tym zakresie.

W odniesieniu do ukraińskiej części pogranicza infrastruktura socjalna nie była w pełni wykorzystana, zarówno w domach pomocy społecznej dla dorosłych jak również w domach dziecka. Tu należy podkreślić, że ukraiński system pomocy społecznej różni się zasadniczo od funkcjonującego w Polsce. Niezadowalający jest przede wszystkim stan infrastruktury socjalnej i niedobór wyspecjalizowanych służb społecznych zajmujących się pomocą m.in. wychodzeniu osób z bezdomności oraz udzielaniem pomocy dla osób uzależnionych od alkoholu, narkotyków i osób, które opuszczają zakłady penitencjarne. Inne są również kryteria odpłatności i przyznawania miejsc w placówkach społecznych, a pomoc społeczną świadczy przede wszystkim administracja rządowa.

W związku z obserwowanymi i prognozowanymi zmianami struktury demograficznej spodziewać się można dużego przyrostu korzystających ze świadczeń społecznych. Sukcesywnie zwiększanie się udziału liczby ludności w wieku starszym oznacza, że duża część osób ubiegać się będzie o wsparcie w instytucjach pomocy społecznej. Będzie to wymuszać przeznaczanie coraz większych środków finansowych na rzecz osób starszych z racji ich nieobecności na rynku. Starość niesie ze sobą również większe ryzyko różnego rodzaju chorób i niepełnosprawności, co już obecnie wymaga stworzenia odpowiedniej infrastruktury służącej zaspokajaniu tej kategorii ludności (domy opieki, domy spokojnej starości, domy

pobyty dziennego, placówki służby zdrowia specjalizujące się w chorobach wieku starczego, pielęgniarki środowiskowe itp.). Należy przy tym pamiętać, że umieszczenie osoby chorej psychicznie, upośledzonej umysłowo lub starszej w domu pomocy społecznej powinno być traktowane jako ostateczność, po wyczerpaniu wszelkich możliwości zapewnienia opieki w środowisku naturalnym. To rozwiązanie jest o wiele korzystniejsze zarówno dla osoby, jak i dla systemu. Przebywanie osoby w placówce dziennej nie powoduje zerwania więzi z rodziną, która jest w dalszym ciągu odpowiedzialna za sprawowaną opiekę. Należałoby, więc dostosować liczbę i profil działalności tych placówek do potrzeb lokalnych społeczności. Z jednej strony istnieje priorytet rozbudowania i unowocześnienia pomocy środowiskowej, jednak z drugiej strony doświadczenia państw UE wskazują, że nawet najlepszy system wsparcia środowiskowego ma granice i zawsze będzie pewna grupa osób, którym trzeba będzie zapewnić miejsce w całodobowych placówkach opieki. Warunkiem trafności i skuteczności udzielanej pomocy i opieki jest dokładne rozpoznanie potrzeb oraz dostosowanie do ich elastycznej oferty opiekuńczej. Pomoc dzieciom i rodzinom w społeczności lokalnej powinna obejmować usługi edukacyjne i poradnicze adresowane do wszystkich rodzin. Należy uznać za konieczne powstanie specjalistycznych jednostek zajmujących się leczeniem uzależnień. Instytucje działające w strukturach pomocy społecznej winny aktywnie wspierać działania na rzecz ograniczania liczby dzieci i młodzieży uzależnionej od alkoholu i narkotyków. Kierunek działań pomocy społecznej powinien zmierzać do wspierania rodziny w zakresie opieki i wychowania w rodzinie biologicznej oraz przechodzenia od formy instytucjonalnej jaką jest dom dziecka na rzecz mniej zinstytucjonalizowanych i dających szansę na autentyczną opiekę rodzinną – tj. rodziny zastępcze, rodziny zastępcze – terapeutyczne do pracy z dzieckiem trudnym, uzależnionym lub niepełnosprawnym.

Elementem współtworzącym politykę społeczną obszaru transgranicznego są również organizacje pozarządowe, których działalność polega na niesieniu pomocy osobom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej. Ich działalność należy ocenić pozytywnie. Organizacje te powstawały głównie przy parafiach; tworzone były także dzięki pomocy finansowej przedsiębiorców oraz administracji rządowej i samorządowej. Należy zaznaczyć, że pomoc społeczna w ciągu najbliższych lat nadal będzie pełnić kluczową rolę w systemie pomocy socjalnej mieszkańców obszaru i będzie się zmieniać, dostosowując swe instytucje i instrumenty do potrzeb.

1.3. Edukacja

W nowoczesnej gospodarce rynkowej wpływającej na kształtowanie się procesów społecznych, jakość zasobów ludzkich jest jednym z najważniejszych czynników konkurencyjności obszaru. Kształcenie staje się procesem permanentnym, trwającym od młodości przez cały okres życia, a istnienie sprawnego systemu edukacji i dobrej infrastruktury w decydujący sposób wyznacza jego poziom i jakość funkcjonowania. Pomimo, iż w Polsce funkcjonuje odmienny od ukraińskiego system edukacji, a dane w zakresie szkolnictwa uzyskane po polskiej i ukraińskiej stronie są trudno porównywalne, należy stwierdzić, że zarówno liczba szkół jak i ilość uczniów znacząco zmalały w porównaniu do 2000 roku, na co miał przede wszystkim wpływ spadek przyrostu naturalnego. Sytuacja w zakresie jakości i struktury systemu edukacyjnego w obszarze transgranicznym jest ogólnie zadawalająca,

jednak zróżnicowana regionalnie i przestrzennie. W obszarze tym istnieje ponad 4,8 tys. szkół podstawowych i gimnazjalnych, prawie 4,2 tys. szkół średnich², 147 szkół wyższych i ponad 412 tys. studentów. Najwięcej studentów kształciło się w Obwodzie Lwowskim oraz w województwach: Lubelskim i Podkarpackim, zdecydowanie mniej w Obwodzie Wołyńskim i Zakarpackim. Od 2000 roku dynamicznie rozwija się sieć szkół wyższych zarówno publicznych jak i niepublicznych. Wyraźnie daje się zauważyć hierarchię ośrodków szkolnictwa wyższego, gdzie znajdują się dwa największe ośrodki tj. Lwów i Lublin z najpełniejszą ofertą edukacyjną. Ważne znaczenie odgrywają także uczelnie wyższe zlokalizowane w pozostałych miastach wojewódzkich i obwodowych tj. w Rzeszowie, Użgorodzie i Łucku. Utworzono również szereg uczelni wyższych, w tym filii szkół wyższych w mniejszych ośrodkach obszaru. Spowodowało to łatwiejszy dostęp do kształcenia na poziomie wyższym zwłaszcza dla młodych ludzi, których nie stać na studiowanie w większych ośrodkach.

Zaobserwowano pozytywne tendencje nawiązywania współpracy naukowej, wymiany studentów i pracowników pomiędzy polskimi i ukraińskimi uczelniami z obszaru transgranicznego. Programy wymiany studentów i międzynarodowa współpraca instytucji szkolnictwa wyższego oferują dobre możliwości rozwoju w polsko – ukraińskim obszarze transgranicznym. Co ważniejsze, istniejąca współpraca jest stale udoskonalana, czego przykładem jest m.in. dynamicznie rozwijające się Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów. Uniwersytety oferują prawie wszystkie kierunki edukacji i badań oraz bardzo duże możliwości rozwoju. Większość z nich otwartych jest na rozwijanie współpracy z sektorami publicznym i prywatnym, tzw. współpracy *triple helix* (czyli współpracy pomiędzy: przedsiębiorstwami, światem nauki (uniwersytety i instytucje B + R) oraz władzami rządowymi i samorządowymi, w celu stania się bardziej konkurencyjnymi i innowacyjnymi. O bardzo wysokim potencjale kadr naukowych obszaru transgranicznego świadczy fakt, iż niektóre uczelnie wyższe w Lublinie i we Lwowie uzyskały europejski status tzw. Centrum Doskonałości (są to jednostki prowadzące działania naukowe i rozwijające nowoczesne technologie na światowym poziomie oraz wykorzystujące szeroką współpracę międzynarodową i zaplecze naukowe instytucji współpracujących). Spośród uczelni wyższych w obszarze transgranicznym – Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie jest sygnatariuszem „Karty Bolońskiej”. Wołyński Narodowy Uniwersytet imienia Łesi Ukrainki od 2005 roku rozpoczął procedurę bezpośredniego przyłączenia się do procesu Bolońskiego. Ideą „Karty Bolońskiej” jest stworzenie jednolitego systemu oceniania oraz wypracowanie identycznego systemu kształcenia w oparciu o studia dwustopniowe (licencjackie i magisterskie). Efektem wprowadzenia powyższych rozwiązań będzie możliwość zatrudniania absolwentów na europejskim rynku pracy oraz podejmowanie pracy naukowej na innych uczelniach. Wspólny obszar szkolnictwa wyższego będzie niezależny od podziałów politycznych, kulturowych i językowych.

Jakość i struktura systemu kształcenia oraz nieadekwatny poziom i przekrój wykształcenia mieszkańców z obszaru polsko – ukraińskiego pogranicza do potrzeb rynku są czynnikami wpływającymi na poziom bezrobocia. Bezrobocie najbardziej dotyczy osób z wykształceniem podstawowym lub zawodowym (bez matury), których pozycja na rynku

---

2 Do szkół średnich zaliczono: szkoły średnie ogólnokształcące, licea ogólnokształcące, szkoły zasadnicze zawodowe, licea profilowane, technika, szkoły artystyczne, szkoły policealne

pracy ulega ciągle pogorszeniu. Ogólny poziom wykształcenia mieszkańców obszaru transgranicznego ulega stopniowej poprawie, co jest wyraźne zwłaszcza w przypadku młodego pokolenia, które uświadamia sobie wagę wykształcenia. Poważnym problemem całego systemu kształcenia na polsko – ukraińskim obszarze transgranicznym jest istotny brak zharmonizowania popytu na rynku pracy z kierunkami nauczania i studiów, co przejawia się brakiem wystarczającej liczby osób o wykształceniu technicznym na wszystkich poziomach. Preferowane są (bardziej w części polskiej pogranicza) studia na kierunkach społecznych oraz humanistycznych, niż technicznych i przyrodniczych związanych z rozwojem innowacji oraz nowoczesnych technologii. Paradoksalnie są to kierunki charakteryzujące się najwyższym poziomem bezrobocia wśród absolwentów. Będzie to w dłuższej perspektywie powodować niekorzystne warunki dla rozwoju gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach. W części ukraińskiej młodzież najczęściej wybiera kierunki: ekonomiczno-administracyjne, inżynierjno-techniczne, humanistyczne, pedagogiczne i prawne.

Uzupełnieniem możliwości edukacyjnych społeczeństwa powinno być kształcenie ustawiczne. Niestety, udział mieszkańców obszaru transgranicznego w szkoleniach i kształceniu ustawicznym nie jest powszechny. Ocenia się, że tylko około 20,0% mieszkańców w wieku 25 – 64 lat uczestniczy w różnych formach kształcenia ustawicznego (w formach szkolnych jak i pozaszkolnych). Do głównych przyczyn niskiego uczestnictwa społeczeństwa w kształceniu ustawicznym należy zaliczyć: brak motywacji do systematycznego odnawiania swoich kwalifikacji, nieuregulowany system uznawania kwalifikacji nabytych w drodze kształcenia ustawicznego oraz występujący problem ekonomicznej i przestrzennej dostępności do infrastruktury placówek kształcenia ustawicznego.

1.4. Rynek pracy

Obszar transgraniczny zaliczany jest do najbiedniejszych regionów zarówno w Polsce jak i na Ukrainie. Należy również do regionów peryferyjnych podlegających oddziaływaniu dużych ośrodków miejskich, które wchłaniają wysokokwalifikowane siły robocze składające się głównie z ludzi młodych. Obserwowane są również masowe wyjazdy za granice kraju w poszukiwaniu pracy. Oznacza to zmniejszenie dużej grupy ludzi szczególnie predysponowanych do rozwoju społeczno – gospodarczego. Rynek pracy charakteryzuje się dużą nadwyżką popytu na pracę nad jej podażą, która jest wyższa niż w obu krajach mimo niższej oficjalnej stopy bezrobocia, co wskazuje na wysoki poziom bezrobocia ukrytego i zatrudnienia w tzw. „szarej strefie”. W gospodarce znaczącą rolę odgrywa sektor rolniczy, który kompensuje nadmiar siły roboczej na wsi. Rynek pracy jest stosunkowo słabo przygotowany do wyzwań związanych z globalizacją gospodarki i rozwojem nowoczesnych gałęzi opartych na wiedzy, co przejawia się w braku elastyczności zatrudnienia oraz dominacji tradycyjnych form świadczenia pracy.

Ponadto przystąpienie Polski (z dniem 21 grudnia 2007 roku) do strefy Schengen w najbliższym okresie będzie mieć konsekwencje na rynku pracy. Negatywne zmiany zaistnieją w niektórych aspektach rynku pracy w polsko – ukraińskim obszarze transgranicznym. Może nastąpić spadek obrotów na przygranicznych targowiskach, spadek wymiany walut w kantorach, zmniejszenie sprzedaży w przygranicznych punktach handlowych i gastronomicznych, zmniejszenie ruchu w zlokalizowanych tam hotelach, czy zajazdach, co z pewnością

będzie generować wzrost bezrobocia w tym rejonie. Z drugiej strony można się spodziewać ograniczenia skali negatywnych zjawisk jak: „szara strefa” czy przemyt. Oprócz możliwego wzrostu bezrobocia w obszarze transgranicznym, pogłębieniu mogą ulec napięcia w pewnych segmentach rynku pracy. W związku ze wzrostem cen wiz oraz obostrzeniami wprowadzanymi w trybie ich wydawania, zmniejszeniu liczba nielegalnie pracujących obywateli Ukrainy. Nowe przepisy wizowe ograniczą możliwości ich zatrudniania, co w skali regionalnej może doprowadzić do pewnych zaburzeń na rynku pracy. Wynikać będą one z faktu, iż przyjeżdżający z Ukrainy najczęściej wykonują zawody, w których obserwowany jest niedobór pracowników w polskiej części pogranicza.

1.4.1. Stopa bezrobocia

Duże dysproporcje w poziomach rozwoju społeczno – gospodarczego pomiędzy badanymi regionami mają swoje odzwierciedlenie na lokalnych i regionalnych rynkach pracy. Występują nie tylko różnice w stopach bezrobocia (wg wieku, płci i wykształcenia osób bezrobotnych), ale również wśród osób zatrudnionych. Ustalenie i porównanie poziomu bezrobocia w obszarze transgranicznym utrudnione jest ze względu na odmienne systemy jego rejestracji i różnorodne źródła informacji o aktywności zawodowej ludności.

Pomimo zmniejszającego się wskaźnika bezrobocia w polskiej części obszaru transgranicznego, był on mimo wszystko wyższy od krajowego i wynosił dla lubelskiego 15,5%, zaś dla podkarpackiego 16,4% (kraj 14,9%). Na przestrzeni ostatnich lat w tym obszarze stopa bezrobocia była znacznie zróżnicowana przestrzennie. Najwyższym wskaźnikiem powyżej 20% stopy bezrobocia charakteryzowały się powiaty położone w środkowej i wschodniej części województwa lubelskiego (włodawski, chełmski ziemski i grodzki, bialski – grodzki, opolski), zaś w podkarpackim powiaty położone w południowej i wschodniej części województwa: bieszczadzki, brzozowski, jasielski, kolbuszowski, krośnieński, leski, niżański, przemyski, ropczysko-sędziszowski i strzyżowski.

W 2006 roku w części ukraińskiej obszaru transgranicznego stopa bezrobocia wynosiła zaledwie 6,1% (Ukraina – 2,9%)³, w tym w Obwodzie Wołyńskim wynosiła 3,1%, Zakarpackim 7,0%, a w Lwowskim – 8,3%. Natomiast według danych Międzynarodowej Organizacji Pracy stopa bezrobocia kształtowała się na poziomie 7,8%⁴, co jest o wiele bardziej prawdopodobne, ponieważ dane ukraińskie dotyczące stopy bezrobocia liczone są wg niejednorodnych wskaźników. Najwyższymi wskaźnikami bezrobocia powyżej 8% charakteryzowały się rejon: w Obwodzie Lwowskim – Złoczów, Stary Sambor, Sambor, Mikołajów i miasto na prawach rejonu Borysław, w Obwodzie Wołyńskim: rejon Włodzimierz Wołyński, zaś w Zakarpackim: rejon Wołowiec i Miżgiria.

1.4.2. Struktura bezrobocia

Głównymi cechami różnicującymi bezrobotnych są: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, poziom wykształcenia oraz rodzaj działalności ostatniego miejsca pracy. Bezrobocie

3 Na podstawie danych z Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy – czerwiec 2006 r.

4 Stan na dzień 1 stycznia 2006 r.

w obszarze transgranicznym charakteryzowała stała liczebna przewaga mężczyzn nad kobietami. Od kilku lat na rynku pracy utrzymuje się niekorzystna struktura bezrobotnych. W szczególności trudnej sytuacji na rynku pracy znajdują się osoby długotrwale bezrobotne. W 2006 roku (w polskiej części pogranicza) liczba bezrobotnych oczekujących na zatrudnienie powyżej 12 miesięcy – osiągnęła poziom - 51,9%, zaś po stronie ukraińskiej tylko 10,1% (w Obwodzie Lwowskim – 13,%, Wołyńskim – 6,3%). Długotrwale bezrobocie dotyczyło przede wszystkim kobiet i osób zamieszkujących na wsi oraz osób z bez stażu i z niewielkim stażem pracy. Tu należy podkreślić, że zmniejsza się w grupie bezrobotnych liczba osób słabo wykształconych (posiadających wykształcenie gimnazjalne i niższe).

Po polskiej stronie obszaru transgranicznego przez ostatnie lata wśród bezrobotnych dominowała młodzież w wieku 18 – 24 lat. Jednakże od 2006 roku w tej grupie wiekowej nastąpił spadek liczby osób bezrobotnych, co spowodowane było m.in. otwarciem europejskich rynków pracy. W dalszym ciągu po stronie polskiej pogranicza w najbardziej niekorzystnej sytuacji na rynku pracy jest grupa wiekowa 25 – 34 lata. Od 2000 roku udział tej grupy wśród bezrobotnych wzrósł z 30,2% do 31,2%, przy znacznej przewadze kobiet (56,2%). Oznacza to, że większość zarejestrowanych bezrobotnych była w wieku najwyższej aktywności zawodowej, wśród której dominuje młodzież. W badanych latach następował także wzrost liczby bezrobotnych w przedziale wiekowym 55 lat i więcej z 1,1% do 4,4%, co pozostaje w ścisłym związku z niskim poziomem wykształcenia i z brakiem gotowości do podejmowania działań na rzecz własnej integracji zawodowej.

W ukraińskiej części obszaru transgranicznego struktura bezrobocia wśród ludności jest bardziej korzystna niż po polskiej stronie. Wpływ na kształtowanie się tego pozytywnego zjawiska mają przede wszystkim niepełne i nieporównywalne dane statystyczne dotyczące struktury bezrobocia, duży udział osób bezrobotnych niezarejestrowanych oraz krótszy wiek emerytalny (wynoszący dla kobiet 55 lat i dla mężczyzn 60 lat) niż w Polsce. Najwyższa liczba bezrobotnych w badanym obszarze dotyczyła osób w wieku 40-49 lat i wynosiła 24%, w tym w Obwodzie Lwowskim – 31%, w Wołyńskim - 21,5% i Zakarpacim – 19,5%). W przedziale wiekowym 25-29 lat bezrobocie dotyczyło 22,9% ludności (w Obwodzie Lwowskim – 15,1 %, Zakarpacim – 21,5% oraz w Wołyńskim - 32,2%), natomiast w wieku 15-24 lata udział zarejestrowanych bezrobotnych wynosił 22,5%, przy czym w Obwodzie Wołyńskim – 16,1%, zaś w Lwowskim – 29%. Wśród osób bezrobotnych przeważali mężczyźni – 58,9%. Wyższe bezrobocie w miastach niż na obszarach wiejskich odnotowano w Obwodach Wołyńskim (60,3%) i Lwowskim (58,1%). Utrwalającą się niekorzystną cechą na rynku pracy w obszarze transgranicznym jest zmniejszanie współczynnika aktywności zawodowej jak również spadek wskaźnika zatrudnienia ogółem, co jest związane z niską jakością siły roboczej dostępnej na rynku.

Niezmiennie od lat najliczniejszą grupę wśród bezrobotnych stanowią bezrobotni z wykształceniem zasadniczym zawodowym, gimnazjalnym i niepełnym podstawowym. W bardzo trudnej sytuacji na rynku pracy znajdują się osoby legitymujące się wykształceniem średnim. Niekorzystnym zjawiskiem, zaistniałym na rynku pracy (w polskiej części pogranicza) jest dość znaczny udział bezrobotnych absolwentów szkół wyższych (ok. 8,0%). Główną przyczyną tego zjawiska jest fakt, że wykształceni młodzi ludzie mają problem ze znalezieniem pracy przede wszystkim ze względu na brak doświadczenia zawodowego. Zdobyć wyższe-

go wykształcenia nie jest gwarancją na znalezienie zatrudnienia. Liczą się także dodatkowe kwalifikacje. W nowoczesnych firmach znajomość języków obcych, obsługa komputera czy prawo jazdy to już standard. Istotne są tzw. „umiejętności miękkie” jak: mobilność, kreatywność, komunikatywność, decyzyjność, gotowość do permanentnego uczenia się. Ponadto obserwuje się niedostosowanie kierunków kształcenia do potrzeb rynku pracy. Świadczy o tym fakt, iż niezmiennie od kilku lat te same kierunki charakteryzują się najwyższym poziomem bezrobocia, a mianowicie: ekonomia, rolnictwo, pedagogika, marketing i zarządzanie oraz prawo. Natomiast pozytywne znaczenie (w ukraińskiej części obszaru transgranicznego), z punktu widzenia potencjału zawodowo intelektualnego i w konsekwencji techniczno – produkcyjnego, ma duża liczba specjalistów, inżynierów i programistów. Jednakże, działające przedsiębiorstwa nie są zainteresowane rozwojem posiadanych kadr, kształceniem ustawicznym, a jedynie nastawione są na poszukiwanie i dobór młodych i wysokokwalifikowanych kadr. Można więc przewidywać, iż rynek pracy będzie stawał się podobny do unijnego, na którym ceni się wąskie specjalizacje. Przeprowadzane analizy wskazują, iż w najbliższych latach należy oczekiwać zwiększonego popytu na zawody związane z sektorem usług (potrzebni będą doradcy finansowi, księgowi), zawody medyczne (lekarze, pielęgniarki domowe, opiekunki ludzi starszych), zawody związane z informatyką (graficy komputerowi, administratorzy baz danych).

1.4.3. Bezrobocie osób niepełnosprawnych

Osoby niepełnosprawne mimo powszechnego charakteru bezrobocia, są niewątpliwie kategorią ludności najsilniej odczuwającą trudności związane z pozyskiwaniem, wykonywaniem i utrzymaniem pracy. Większość osób niepełnosprawnych to ludzie bierni zawodowo, ale są wśród nich również osoby, u których niepełnosprawność nie wyklucza całkowicie zdolności do wykonywania pracy. Praca dla osób niepełnosprawnych stanowi nie tylko źródło utrzymania, ale jest także najskuteczniejszym sposobem rehabilitacji społeczno – zawodowej. W części polskiej obszaru transgranicznego od 2003 roku⁵ liczba bezrobotnych osób niepełnosprawnych systematycznie się zwiększa (wzrost o 1,9% w stosunku do 2003 r.)⁶. W odniesieniu do ogólnej liczby bezrobotnych, osoby niepełnosprawne stanowiły 2,1%. Wśród zarejestrowanych bezrobotnych osób niepełnosprawnych zdecydowaną większość stanowili mężczyźni (55,3%). W populacji bezrobotnych niepełnosprawnych dominowali bezrobotni zamieszkali w miastach (52%). W odniesieniu do wieku, najwięcej bezrobotnych niepełnosprawnych występowało w przedziale wiekowym 45 – 54 lat (około 38%), 35 – 44 lata (około 23%), zaś w wieku 18 – 24 lata (około 14,5%). Pod względem wykształcenia najliczniejszą reprezentację od lat stanowią osoby legitymując się wykształceniem podstawowym i nieukończonym podstawowym oraz zasadniczym zawodowym. Te dwie grupy zanotowały porównywalny liczbowo poziom bezrobocia i obie razem stanowiły blisko 70%

5 Badania nad bezrobociem osób niepełnosprawnych w regionie lubelskim i podkarpackim rozpoczęte zostały dopiero od 2003 roku

6 Analiza rynku pracy osób niepełnosprawnych w województwie lubelskim w latach 2003 – 2005, Wojewódzki Urząd Pracy w Lublinie Wydział Badań i Analiz Lublin, listopad 2006r.; Analiza społeczno-ekonomiczna oraz specyfika podkarpackiego rynku pracy, Wojewódzki Urząd Pracy w Rzeszowie, 2006r.

wszystkich bezrobotnych niepełnosprawnych w każdym analizowanym roku. Dość liczną grupę stanowiły osoby z wykształceniem policealnym i średnim zawodowym, ich udział stanowił ponad 20% w każdym roku. Osoby z wykształceniem wyższym obok znikomej liczby osób z wykształceniem gimnazjalnym stanowiły niewielki odsetek bezrobotnych około 3,5%. Jakkolwiek osoby o wyższych kwalifikacjach lepiej sobie radzą ze znalezieniem pracy, to jednak w ostatnich trzech latach liczba bezrobotnych niepełnosprawnych z wykształceniem wyższym stale wzrasta. Ze względu na to, iż w ukraińskiej części pogranicza są publikowane tylko fragmentaryczne dane statystyczne dotyczące bezrobocia wśród osób niepełnosprawnych, nie jest możliwe przeanalizowanie szczegółowo tego zjawiska. Jednakże należy zauważyć, że bezrobocie wśród ludności niepełnosprawnej staje się coraz poważniejszym problemem, co będzie wymagać podjęcia radykalnych działań przez służby zatrudnienia i pomocy społecznej.

Rynek pracy jest szczególnym obszarem, na którym spotykają się wszystkie zagadnienia dotyczące zatrudnienia, bezrobocia, polityki społecznej, ogniskują się wszystkie problemy gospodarek regionalnych. Wielkość podaży i popytu na pracę, stopa bezrobocia, wiek i struktura zawodowa osób pozostających bez pracy dostarczają istotnych informacji o niedostosowaniach strukturalnych i trudnościach restrukturyzacyjnych. Dynamiczne zmiany zachodzące w ostatnich latach w gospodarce rynkowej powodują, że współczesny rynek pracy wymaga od pracownika nowych umiejętności i kwalifikacji, które pozwalają na zwiększenie jakości i wydajności pracy. Zróżnicowanie sytuacji na regionalnych i lokalnych rynkach pracy w polsko-ukraińskim obszarze transgranicznym jest dużym wyzwaniem dla współpracy transgranicznej. W celu pełnego wykorzystania potencjału tej współpracy konieczny jest efektywny proces konwergencji, który doprowadzi do zmniejszenia bezrobocia w najbardziej dotkniętych nim regionach. Wymagane są także działania zmierzające do usuwania barier stojących przed przepływem siły roboczej. Wszystkie działania podejmowane w tym zakresie winny uwzględniać specyfikę przepisów prawnych obowiązujących w obu krajach oraz zasady i porozumienia dotyczące rynków pracy. Wspieranie wzajemnej współpracy gospodarczej, doradztwo, współpraca pomiędzy instytucjami na rynku pracy oraz podmiotami gospodarczymi za pośrednictwem skoordynowanych oraz systemowych działań w zakresie jego modernizacji, pozwoli na zmniejszenie skali i złagodzenie skutków bezrobocia, szczególnie w polskiej części obszaru transgranicznego.

2. Środowisko geograficzne – zasoby, stan, ochrona

2.2. Rys fizjograficzny

Rejon objęty strategią zajmuje zachodnie krańce Ukrainy (Obwody: Wołyński, Lwowski i Zakarpacki) oraz wschodnią część Polski (Województwa: Lubelskie i Podkarpackie). Powierzchnia całego obszaru wynosi 9775 tys. km² i zamieszkuje ją 7,8 mln osób. Jego północna część ma charakter nizinny, środkowa wyżyny, południowa podgórski i górski, a południowo-zachodnia nizinny. Badany teren leży w strefie granicznej pomiędzy prekambryjską krystaliczną Platformą Wschodnioeuropejską (tarcza ukraińska i płyta wołyńsko-podolska), paleozoiczną platformą zachodniej Europy i fałdową strefą karpacką.

Województwo Podkarpackie obejmuje swoim zasięgiem 3 odrębne krainy fizjograficzne. Północną część województwa zajmuje nizina Kotliny Sandomierskiej, część środkową Pogórze Karpackie, natomiast część południową obejmują góry Beskidu Niskiego i Bieszczady wchodzące w skład fałdowo-płaszczowinowych Karpat. Obszar Województwa Podkarpackiego cechuje się znacznym urozmaiceniem rzeźby terenu, różnica między najwyższymi wzniesieniami, a miejscami najniższymi położonymi wynosi ponad 1000 m. Od strony północno-wschodniej do Kotliny Sandomierskiej przylega pasmo wzniesień Roztocza i Wyżyna Lubelska, które w swoim zasadniczym kształcie znajdują się w granicach Województwa Lubelskiego. J. Kondracki (1994) wydziela z Wyżyny Lubelskiej Wyżynę Zachodniowołyńską. Północna część Województwa Lubelskiego cechuje się monotonną rzeźbą (Nizina Mazowiecka, Nizina Podlaska, Polesie Lubelskie). Zasadniczo stanowi ona równinę, zbudowaną z piasków, żwirów i glin pochodzenia rzeczno-wodnolodowcowego. W części wschodniej, na obszarze Polesia, charakterystyczne są liczne zabagnienia, występowanie torfowisk oraz skupisko naturalnych jezior (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Pojezierze Szackie w Obwodzie Wołyńskim). Od wschodu z Województwem Lubelskim graniczy Obwód Wołyński, położony w północno-zachodniej części Ukrainy, w strefie Polesia Ukraińskiego. Północna część obwodu wołyńskiego ma charakter nizinny z dominującą roślinnością leśną (część zachodnia Polesia Ukraińskiego), natomiast południowa położona jest na Wyżynie Wołyńsko-Podolskiej. Z części zachodniej obwodu na wschód przebiega pasmo garbów (grzęda Wołyńska). Przez północną i zachodnią część obwodu przebiega główny europejski dział wodny, który dzieli dorzecza Morza Czarnego i Morza Bałtyckiego. W Obwodzie Lwowskim, położone w jego części północnej zachodnie fragmenty Wyżyny Wołyńskiej, przechodzą w części środkowej w Kotlinę Pobuja i Małe Polesie (dorzecze górnego Bugu i Styru) a następnie w zachodnią część Wyżyny Podolskiej i Roztocze Rawskie. Na Wyżynie Wołyńskiej i Podolskiej spotyka się wiele krasowych form rzeźby. Dalej ku południowi znajduje się Ukraińskie Pogórze Karpackie wraz z Kotliną Górnego Dniestru, a na południu górskie rejony Karpat Wschodnich. Obwód Lwowski zajmuje południowo-zachodni skraj Równiny Wschodnioeuropejskiej i zachodnią część północnego makrostoku Karpat Ukraińskich. Ukształtowanie terenu obwodu na południu jest górskie, dalej na północ na Przedkarpaciu zmienia się na wyżynne, pagórkowate – na Wyżynie Podolskiej, nizinne – na Małym Polesiu i Równinie Górnosańskiej oraz znowu wyżynne w granicach Wyżyny Wołyńskiej. Równina Małego Polesia jest płaskorówninna w części środkowej i słabo falista na skrajach, otoczona wyrazistymi uskokiemi. Wyżyna Podolska jest podzielona na części rzekami i wąwozami, posiada płaskie działy wodne, strome stoki, duże (60–120

m) przekroczenia wysokości nadają tej Wyżynie charakter pagórkowaty. Najwyższe są jej części w granicach Obwodu Lwowskiego: Roztocze (do 397 m), Hołohory z najwyższym punktem części równinnej obwodu – górami Kamułą (471 m) i Woroniaki (do 440 m). Plateau Lwowskie posiada rozwinięte krasowe formy rzeźby terenu. Na Przedkarpaciu oddzielnym od Karpat Ukraińskich przez dolinę Dniestru, dużą powierzchnię zajmują tereny tarasowate. Na południowym zachodzie leżą Karpaty Ukraińskie. Ich pasem zewnętrznym są Beskidy składające się z równoległych łańcuchów górskich i dolin. Pas wewnętrzny tworzy pasmo gór działu wodnego z górą Pikuj (1480 m) – najwyższym punktem Obwodu Lwowskiego.

Najwyżej położonymi punktem w Obwodzie Lwowskim jest wzniesienie Pikuj (1405m) na granicy z Obwodem Zakarpackim.

Zakarpacie jest położone na południowym zachodzie Ukrainy, graniczy z Obwodem Lwowskim wzdłuż łańcucha górskiego Wschodnich Karpat stanowiącego dział wodny, oraz reprezentuje południowy stok tego łańcucha. Tutaj znajduje się najwyższy punkt Ukrainy – góra Howerla (2061 m) i znak geodezyjny centrum geograficznego Europy. Terytorium Obwodu Zakarpackiego odznacza się różnorodnością rzeźby terenu i krajobrazów. Dwie trzecie powierzchni obwodu to góry i podgórze. Część górską obwodu obejmuje trzy grupy asymetrycznych łańcuchów o bardziej pochyłych stokach południowo-zachodnich, które przecinają liczne doliny rzek górskich. W centrum – łańcuch gór Połonińskich: Runa, Borżawa, Krasna, Świdowiec i in. Na zachodzie położone są pasma górskie Beskidów Wschodnich i Pasma Wulkaniczne, na wschodzie – najwyższe masywy górskie Karpat Wschodnich: Czarnohora i Maramorosz przylegający do Rumunii. W części południowej położone jest pasmo wulkaniczne – łańcuch Wyhorłacko-Gutyński, który przechodzi w Nizinę Zakarpacką będącą częścią Niziny Środkowodunajskiej. W warunkach górskiego terenu występuje problem małorolności. W Karpatach Wschodnich (Obwód Zakarpacki) ujawniają się groźne zjawiska sejsmiczne.

Klimat regionu transgranicznego, zróżnicowany, wykazuje cechy umiarkowanego klimatu kontynentalnego. W rejonie Karpat charakterystyczna jest piętrowość klimatyczna. Teren Obwodu Lwowskiego należy do strefy nadmiernej wilgotności. Średnia roczna suma opadów w regionie wynosi 650 mm w części równinnej oraz 750–1000 mm w rejonach podgórskich. Wilgotność powietrza i jej wartości w różnych punktach obwodu zależą od osobliwości temperaturowych i cyrkulacyjnych. W ciągu roku przeważają wiatry zachodnie i północno-zachodnie. Średnia roczna wilgotność powietrza wynosi 80%. Klimat Obwodu Zakarpackiego bardzo różni się od klimatu reszty opisywanego terenu. Karpaty chronią obwód przed wiatrami północnymi, dlatego przeważa tutaj powietrze morskie szerokości umiarkowanej, które jest przenoszone przez wiatry południowo-zachodnie z Oceanu Atlantyckiego i Morza Śródziemnego. W zimie powietrze morskie wyznacza plusową temperaturę i wilgotność względną powietrza. Stwarza to korzystne warunki dla rozwoju upraw winorośli i ogrodnictwa. Z rzadka ze wschodu nadchodzą kontynentalne masy powietrzne. Im wyższa wysokość nad poziomem morza, tym niższa temperatura powietrza – występuje pionowy gradient temperaturowy. Średnio wynosi 0,8 °C co 100 m różnicy wysokości. Opady są bardzo nierówne tak pod względem terenu, jak i pod względem wartości sezonowych. Średnia roczna suma opadów w strefie nizinnej wynosi 600-800 mm, natomiast w górach – 1000-1500 mm. W obszarze górskim i pogórskim dominują

gleby brunatne kwaśne, na piaskach i glinach zwałowych (tereny obniżeń i równin nizinnych) wykształciły się gleby bielcowe i pseudobielcowe, natomiast na utworach lessowych i lessopodobnych (tereny wyżynne, strefa stepu i lasostepu) gleby brunatne właściwe a także bardzo żyzne czarnoziemy (głównie część ukraińska omawianego obszaru). Na terenach o płytkim zaleganiu skał węglanowych (wyżyny) występują gleby typu rędzin.

2.3. Zasoby naturalne

2.3.1. Wody

Sieć wodna omawianego terenu jest dobrze rozwinięta i należy do zlewiska Morza Bałtyckiego (Wisła, Bug i San z dopływami) oraz Morza Czarnego (Dniepr, Dniestr i Dunaj wraz z dopływami). Główny Europejski Dział Wodny przebiega przez Obwód Wołyński, Lwowski i Województwo Podkarpackie. W strefie wododziałowej (generalnie wyżynnej) sieć rzeczna jest uboga i występują tam niedobory wody.

Województwo Lubelskie, Podkarpackie i Obwód Zakarpacki należą do średnio- i słabo zasobnych w wody podziemne (zasoby eksploatacyjne odpowiednio 1150 hm³, 503 hm³ i 124 hm³). Nieco większe zasoby wód podziemnych znajdują się w Obwodzie Wołyńskim (Wołyńsko-Podolski basen artezyjski). Znacznie większe jest zróżnicowanie powierzchniowych zjawisk wodnych: sieć rzek i kanałów, jeziora, bagna i torfowiska.

Województwo Lubelskie należy do regionów średniozasobnych w wody podziemne. Wody podziemne stanowią główne źródło zaopatrzenia ludności w wodę pitną. W granicach województwa wyróżniono w całości lub fragmentach 8 Głównych Zbiorników Wód Podziemnych (GZWP). W 2005 roku wielkość ustalonych zasobów dyspozycyjnych zwykłych wód podziemnych osiągnęła wartość 129 tys. m³/h (1150 hm³ w 2006 r.). Około 75% tych zasobów zgromadzona jest w utworach kredowych. Zasobność w wody powierzchniowe jest niewielka, co związane jest przede wszystkim z budową geologiczną (spękane skały podłoża kredowego) oraz wielkością opadów. Najmniejszą gęstością sieci wodnej, także w skali kraju, charakteryzuje się Wyżyna Lubelska i Roztocze. Największa gęstość sieci wodnej obserwowana jest na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim oraz w Obniżeniu Dorohuskim. W strefie oddziaływania Kanału Wieprz-Krzna, która obejmuje około 15% powierzchni województwa, utrzymują się deficyty wody. Całkowita pojemność zbiorników retencyjnych wynosi nieco ponad 81 hm³ (w tym 39 zbiorników o pojemności powyżej 5 hm³ każdy).

Województwo Podkarpackie charakteryzuje się niewielkimi zasobami wód podziemnych (zasoby eksploatacyjne 503 hm³), co spowodowane jest specyficzną budową geologiczną. Wody podziemne zlokalizowane są w obrębie 9 wyznaczonych Głównych Zbiorników Wód Podziemnych. Większe zasoby wód podziemnych znajdują się w północnej części województwa, natomiast znaczne niedobory występują w części południowej. Wody rzeczne (San, Wisłok, Wisłoka) charakteryzują się nierównomiernymi przepływami i są bardziej zanieczyszczone w części południowej. Do celów komunalnych wykorzystywane są głównie ujęcia wód powierzchniowych (ok. 85%).

Podstawowe zasoby wodne Obwodu Wołyńskiego tworzą wody rzek i wody podziemne różnych poziomów. Region cechuje się rozwiniętą siecią rzeczną i bogactwem zjawisk wodnych. Teren obwodu przecinają 132 rzeki o długości całkowitej 3415 km. Odpływ roczny

rzek wynosi niemal 5,8 mld m³. Rzeki Obwodu Wołyńskiego należą do dorzeczy rzek Prypeć i Zachodni Bug (największe to: Prypeć, Zachodni Bug, Styr, Stochid, Turia, Wyziewka). Gęstość sieci hydrograficznej jest dwukrotnie większa, niż średnio na Ukrainie. W regionie znajduje się 265 jezior, zajmujących obszar 134,2 km². Największe i najbardziej malownicze to jeziora: Świtez, Pułemeckie, Turskie, Lucymyr, Peremut, Orzechowe, Wolańskie, Białe, Lubiaz. Na terenie obwodu utworzono 12 zbiorników wodnych o powierzchni całkowitej 2203,4 ha, i pojemności 41,2 mln m³, a także 617 stawów o powierzchni 4544,3 ha i objętości ogólnej 57,8 mln m³.

Cechą charakterystyczną Ziemi Lwowskiej jest znajdowanie się na terenie obwodu znacznej części Europejskiego Działu Wodnego, który dzieli systemy rzeczne basenów Morza Czarnego i Bałtyckiego. Decyduje to o braku dużych cieków wodnych i występowaniu wielu źródeł. Rzeki obwodu należą do basenów Morza Czarnego (Dniestr, Styr) i Bałtyckiego (Zachodni Bug, San). Sieć rzeczna jest dość gęsta. Składa się z 8950 rzek, których całkowita długość wynosi 16343 km. Wody powierzchniowe wykorzystywane są w ograniczonym stopniu, głównie do zasilania stawów rybnych, zaopatrzenia w wodę przedsiębiorstw, a w rejonach górskich do zaopatrzenia w wodę pitną i do celów funkcjonowania gospodarstw rolniczych. Podstawowym źródłem zaopatrzenia w wodę pitną w obwodzie są wody podziemne. Prognozowane zasoby wód podziemnych wynoszą 36644,1 tys.m/dobę. Na terenie Obwodu Lwowskiego jest 27 zbiorników wodnych o łącznej pojemności 324,98 mln m³ i łącznej powierzchni 84,27 km², oraz dużo jezior i stawów, wielkie bagna.

Teren Obwodu Zakarpackiego przecina gęsta sieć rzeczna, co wiąże się z poetycką nazwą tej krainy – „srebrna ziemia”. Wszystkie rzeki Obwodu Zakarpackiego biorą swój początek w wysokogórskiej części Karpat i należą do dorzecza jednej z największych dopływów Dunaju – Cisy, która jest główną arterią wodną obwodu. Średnia gęstość sieci rzecznej wynosi 1,7 km/km². W obwodzie znajduje się 9429 rzek o całkowitej długości 19,86 tys. km. Są to małe rzeki (oprócz rzek Cisy, Latorzyca i Uż), o długości nie przekraczającej 100 km. Rzeki Cisa, Latorzyca i Uż mają charakter transgraniczny: Cisa przecina granicę ukraińsko-węgierską, a Latorzyca i Uż – granicę ukraińsko-słowacką. W obwodzie znajduje się 9 zbiorników wodnych i 59 stawów. Całkowita objętość wszystkich sztucznych zbiorników wodnych określana jest na 60,5 mln m³. Jezior naturalnych jest 32 i mają one charakter wysokogórski. Prognozowane zasoby wód podziemnych w obwodzie wynoszą 400 mln m³, zatwierdzone zaś to 124 mln m³.

2.3.2. Surowce mineralne

Najważniejszymi surowcami energetycznymi w regionie transgranicznym są: węgiel kamienny, gaz ziemny, ropa naftowa. Oprócz tego występują tu znaczne pokłady rud miedzi (Obwód Wołyński), rudy polimetaliczne (Obwód Lwowski i Zakarpacki), złoża ałunitu, rtęci, barytu, złota i niklu (Zakarpackie). Zasoby niemetaliczne to głównie złoża soli kamiennej (Obw. Lwowski i Zakarpacki), siarki rodzimej (Obw. Lwowski, Woj. Podkarpackie). Istotną rolę, szczególnie w kontekście rozwoju przemysłu cementowo-wapienniczego i budownictwa, odgrywają bogate złoża kredy piszącej i margli, wapieni, piaskowców, marmurów, a także piasków (w tym szklarskich) i kaolinu.

Najważniejszym surowcem Lubelszczyzny jest węgiel kamienny (okolice Bogdanki).

Po stronie ukraińskiej pokłady węgla zlokalizowane są w Zagłębiu Lwowsko-Wołyńskim, na pograniczu Obwodu Lwowskiego i Wołyńskiego. Wody lecznicze Lubelszczyzny eksploatowane są jedynie w uzdrowisku w Nałęczowie. Są to wody żelaziste wodorowęglanowo-wapniowo-magnezowe wykorzystywane w leczeniu układu krążenia. Od 1998 r. zasoby wód leczniczych Nałęczowa nie ulegają zmianom i wynoszą 96 m³/h. Potencjalne możliwości eksploatacji wód mineralnych dla lecznictwa uzdrowiskowego istnieją w Krasnobrodzie, Wólce Biskiej i Osuchach.

Województwo Podkarpackie nie obfituje w zasoby surowców mineralnych. Wykorzystywane są surowce energetyczne, w szczególności gaz ziemny i ropa naftowa. Ropa naftowa występuje głównie w pasie długości około 160 km i szerokości 15 - 40 km pomiędzy Ustrzykami Dolnymi a Gorlicami. Złoża gazu zlokalizowane są obok złóż ropy naftowej oraz w rejonie Przemyśla, Jarosławia, Przeworska, Lubaczowa, Rzeszowa, Dębicy, Ropczyc, Łańcuta, Sokołowa i Leżajska. W północnej części Kotliny Sandomierskiej w rejonie Tarnobrzega i Machowa, a także w okolicach Baszni Górnej występują złoża siarki. Eksploatacja złóż siarki rodzimej została zaniechana ze względów ekonomicznych. Nie wykorzystywane są przemysłowo występujące w województwie złoża gipsów i diatomitów. Zasoby wód mineralnych i torfów stanowią bazę rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego. W obrębie wód mineralnych wydzielona jest grupa wód leczniczych, udokumentowanych w rejonie Iwonicza i Rymanowa, mających zastosowanie w zabiegach leczniczych i produkcji wody stołowej, soli leczniczej i kosmetyczno-kąpielowej. W rejonie Komańczy występują wody wodoro-węglanowo-siarczkowe, a w Baligródzie - unikalne w skali europejskiej wodoro-węglanowo-chlorkowo-sodowe ze związkami arsenu.

W Obwodzie Wołyńskim występuje ponad 18 rodzajów kopalin mineralnych, do najważniejszych zalicza się: węgiel kamienny, gaz ziemny, torf, german, piaski szklarskie, surowce przemysłu cementowego, rudy miedzi, fosforyty i in. W Obwodzie Wołyńskim znajduje się 9 złóż wód mineralnych 4 rodzajów (chlorkowo-sodowe, siarczanowo-sodowe, wodorowęglanowo-chlorkowo-wapniowe), eksploatacją objęto 4 złoża. Złoża wód mineralnych umożliwiają rozwój lecznictwa uzdrowiskowego w rejonie Szackim (sanatorium „Pieśń Leśna”), Ratniwskim, Kiwerckim i Kowelskim. Ponadto w tym celu mogą zostać wykorzystane 33 złoża borowiny - w większości są to torfy gipsowe siarczanowe o mineralizacji 2-3 g/l, występujące na terenie rejonu Lubomlskiego, Grochówskiego, Kiwerckiego i Manewickiego.

W Obwodzie Lwowskim zlokalizowane są następujące bogactwa naturalne: węgiel kamienny, gaz ziemny, ropa naftowa, siarka rodzima, torf, ozokeryt, sole chlorkowe i potasowe, surowce do produkcji cementu, wapienie i łupki, margle, glina do produkcji materiałów budowlanych. Ozokeryt (wosk ziemny) należy do bardzo rzadkich kopalin. Pod względem zasobów największym na świecie jest jedyne w obwodzie Borysławskie złożo ozokerytu. Szczególnym bogactwem obwodu są duże zapasy leczniczych wód mineralnych, które są podstawą rozwoju ośrodków sanatoryjnych. Unikatowe lecznicze wody mineralne odmiany „Naftusia” znane są z rejonu Truskawca i Schodnicy. Wody mineralne w Obwodzie Lwowskim występują w 19 złożach (17 eksploatowanych), a ich wydajność dyspozycyjną określono na 1314 m³/dobę. Na terenie obwodu działa 6 uzdrowisk przyrodolecznicznych.

W Obwodzie Zakarpackim zlokalizowano 217 złóż, w tym ponad 30 rodzajów bogactw

naturalnych, wśród których są nietradycyjne na obszarze Ukrainy – polimetale, alunit, piryt, liparyt, celolit, kaolin, sól kamienna. Na terenie obwodu wykryto zarówno kopaliny rudne, jak i nierudne: metalowe i niemetalowe (górnictwo-chemiczne, górnictwo-rudne, nierudne, budowlane), paliwa (gaz, węgiel, torf), wody mineralne i termalne. Tylko na Zakarpaciu skoncentrowane są zasoby kopaliny o znaczeniu strategicznym: złoto, srebro, cynk, ołów i german. Znajdują się tu także złoża cennego kruszcu barytu. Zakarpacie dysponuje dużym potencjałem surowcowym dla celów zdobniczych i budowlanych (marmury, wapienie zbite, tufy dekoracyjne, andezyty i andezyto-bazalty, wapienie itp.). Obwód Zakarpacki zajmuje pierwsze miejsce na Ukrainie pod względem jakości i ilości wód mineralnych. W obwodzie występują prawie wszystkie rodzaje najbardziej znanych na świecie wód mineralnych: wodorowęglanowe sodowe, wodorowęglanowe siarczynowe, wapniowo-magnezowe, siarczkowe, arsenawe, krzemowe. Ogółem stwierdzono 62 złoża - 30 typów i 400 rodzajów wód, które mają duże potencjalne właściwości lecznicze. Na terenie Zakarpacia znaleziono także złoża wód termalnych o dobrej perspektywie wykorzystania. Dane debitu zasobów, temperatury i jakości wody na wyjściu z otworu (złoża Berehowskie, Kosyńskie, Załużkie, Tereblańskie, Welatyńskie, Paładzkie, Wielko-Baktiańskie, Użhorodzkie) pozwalają dyskutować o możliwości wykorzystania energii geotermalnej dla produkcji własnej energii w regionie.

2.3.3. Lasy

Średnia lesistość obszaru transgranicznego wynosi 35,4%, jednak rozmieszczenie lasów nie jest równomierne. Najbardziej zalesionym terenem jest rejon Karpat, w którym występują najbardziej wartościowe ekosystemy leśne. Tereny występowania żyznych gleb są przeważnie pozbawione większych pokryw leśnych (szczególnie tereny wyżynne). Zdrowotność lasów jest ogólnie zadowalająca, natomiast problem może stanowić nieodpowiednia gospodarka leśna (szczególnie w części ukraińskiej).

Lesistość Województwa Lubelskiego wynosiła w 2006 r. 22,5%. Największe kompleksy leśne znajdują się w południowej części województwa (Puszcza Solska, lasy Roztocza), a także w części północnej (Lasy Łukowskie, Parczewskie, Bory Sobiborskie i Włodawskie). Pod względem walorów przyrodniczych najcenniejszymi kompleksami leśnymi są lasy Roztocza i Puszczy Solskiej. W lasach dominują siedliska borowe (49%) oraz lasowe (45%). Głównymi gatunkami lasotwórczymi są: sosna i modrzew (69%), dąb (13%), brzoza (7%) i olsza (6%). Przeciętne zasoby drewna w lasach województwa zwiększyły się w ostatnich kilkudziesięciu latach i szacowane są obecnie na 201 m³/ha.

Grunty leśne w Województwie Podkarpackim zajmują ok. 37% jego powierzchni. Największe i najwartościowsze kompleksy leśne znajdują się w Bieszczadach i Beskidzie Niskim oraz w północnej części województwa (fragmenty Puszczy Sandomierskiej i Solskiej).

Obwód Wołyński jest jednym z najbardziej zalesionych regionów Ukrainy (ok. 33% powierzchni obwodu i 6% obszaru lasów Ukrainy). Podstawowe kompleksy leśne znajdują się w rejonach Manewickim, Kamiń-Kaszyrskim i Szackim, w których obszar lasów zajmuje 58 – 48% całkowitej powierzchni tych rejonów. W lasach obwodu przeważają drzewa iglaste zajmujące 58% powierzchni. Na gatunki miękko i twardoliściaste przypada odpowiednio 26

i 16 procent.

Obwód Lwowski jest położony w strefie lasów liściastych i iglastych. Największe kompleksy leśne obwodu lwowskiego znajdują się w górskiej i podgórskiej, a także w zachodniej i północnej części Ziemi Lwowskiej. Na Małym Polesiu przeważają lasy sosnowe i sosnowo-dębowe, na Roztoczu – bukowo-sosnowe i grabowo-bukowe, na Wyżynie Podolskiej – bukowo-dębowe i grabowo-dębowe, w Karpatach – bukowo-dębowo-jodłowe, bukowe i świerkowo-jodłowe. Podstawowymi gatunkami lasotwórczymi są: sosna, świerk, jodła, buk i dąb. W Karpatach lasy zajmują do 55% tego obszaru, przy czym w ostatnich stuleciach górna granica lasu obniżyła się o 200-400 m, co negatywnie wpłynęło na stan środowiska całości tego rejonu.

Obwód Zakarpacki to najbardziej lesisty obwód Ukrainy. Tereny leśne zajmują 57% powierzchni całego obwodu (51% to lasy). Pod względem zasobów drewna, które ocenia się na 200 mln m³, obwód zajmuje również pierwsze miejsce na Ukrainie. Warunki klimatyczne i wyraźna pasowość pionowa decydują o strefowym ukształtowaniu roślinności leśnej i gatunkowym składzie drzewostanów. Podstawowymi gatunkami lasotwórczymi w Karpatach są buk (59 %), świerk, jodła (32 %) oraz dąb (7,5 %), resztę stanowi jesion, jawor, wiąz górski i in. W strefie równinnej (100-350 n.p.m.) dominuje dąb pospolity, rodzaje towarzyszące grabów, lipa szerokolistna, jesion mанныy, brzoza. Strefę podgórza (300-450) reprezentują dąb bezszypułkowy i buk. W strefie górskiej (400-1100) dominuje buk oraz jodła, jesion, klon-jawor, rodzaje towarzyszące to lipa drobnolistna, cis, świerk. W strefie wysokogórskiej (700-1650) dominują buk lub świerk, czasem olcha szara, oraz klon-jawor lub jodła, cis z wstawkami lipy drobnolistnej, wiązu górskiego, jarzębiny, modrzewu i sosny limby. Strefa subalpejska (1280-1850) – jest to pas krzywolesia, w którym współdominują olcha zielona, sosna górska, jałowiec. Na terenie Zakarpacia zachowały się największe obszary dawnych ekosystemów leśnych Europy, które dziś stanowią przyrodnicze dziedzictwo o znaczeniu światowym. Pierwotne lasy bukowe zostały włączone do Listy Światowego Dziedzictwa Przyrodniczo-Kulturowego UNESCO. Głównym miejscem występowania takich lasów jest Karpacki Rezerwat Biosfery (14,6 tys. ha, z których 77 % – pierwotne lasy bukowe, 16 % – pierwotne lasy świerkowe oraz 7 % – inne lasy pierwotne) oraz Park Narodowy „Użański” (3 tys. ha bukowych lasów pierwotnych).

2.4. Stan i zagrożenia środowiska o charakterze naturalnym i antropogenicznym

2.4.1. Powietrze atmosferyczne

Głównymi źródłami zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego na omawianym terenie są procesy spalania paliw w elektrociepłowniach, ciepłowniach i kotłowniach lokalnych - w większości wykorzystujących węgiel kamienny jako paliwo, procesy technologiczne w zakładach przemysłowych, transport oraz paleniska indywidualne. W obwodach po stronie ukraińskiej brak jest jednolitych danych porównawczych dotyczących emisji zanieczyszczeń w powietrzu. Największe ilości zanieczyszczeń gazowych (bez CO₂) wytwarzanych jest kolejno w: Woj. Lubelskim, Obw. Lwowskim, Obw. Wołyńskim i najmniejsze w Obw. Zakarpackim i Woj. Podkarpackim. Jeśli chodzi o zanieczyszczenia pyłowe, to największa ich ilość powstaje w Obw. Lwowskim oraz Województwach Lubelskim i Podkarpackim. Narastającym

problemem w całym regionie transgranicznym są emisje ze źródeł mobilnych.

W okresie 2004-2006 zarysowała się tendencja do wzrostu emisji NO oraz SO₂ w Województwie Podkarpackim. Odnotowano w tym czasie niewielki wzrost stężenia gazów zanieczyszczających powietrze (bez CO₂) z zakładów szczególnie uciążliwych (ok. 87 obiektów). Jednocześnie zmniejszyła się wielkość emisji pyłów z tych obiektów. W rejonie Krosna oraz w strefie pomiędzy Przemyślem i Ustrzykami Dolnymi zanotowano w 2006 r. zwiększone średnioroczne stężenia dwutlenku siarki, natomiast w rejonie Stalowej Woli i Jarosławia największe w województwie średnioroczne stężenia dwutlenku azotu. Rejonami o największym stężeniu pyłu PM10 były w 2006 roku okolice Rzeszowa, Przemyśla i Jasła.

Na terenie Województwa Lubelskiego największe ilości zanieczyszczeń gazowych i pyłowych emitowane są w rejonach lokalizacji dużych zakładów przemysłowych (ponad 75% całkowitej emisji w województwie). Według pomiarów prowadzonych w 2006 roku przez WIOŚ na obszarze Województwa Lubelskiego, w 4 strefach (aglomeracja lubelska i powiaty grodzkie: Biała Podlaska, Chełm i Zamość) przekroczone zostały kryteria w zakresie przekroczenia dopuszczalnego stężenia 24-godzinnego pyłu PM10 (pozostałe badane parametry jakości powietrza nie wykazywały przekroczeń obowiązujących w 2006 r. ustawowych standardów). Stężenia dwutlenku siarki oraz dwutlenku azotu w 2006 roku utrzymywały się na niskim poziomie, nie przekraczając dopuszczalnych norm. W latach 2004-2006 zaobserwowano lekką tendencję wzrostową średniorocznych stężeń SO₂ od 4,0 do 4,8 µg/m³. Podobna tendencja wystąpiła w wypadku NO₂ (2004 r. - 15,8 µg/m³, 2006 r. - 17,6 µg/m³). W 2006 r. nastąpiło istotne zwiększenie stężenia pyłu zawieszonego w porównaniu z latami poprzednimi (przyczyna to niższe w porównaniu z latami poprzednimi temperatury powietrza w okresie styczeń-marzec).

W Obwodzie Wołyńskim w 2006 roku do atmosfery trafiło 56,8 tys. ton zanieczyszczeń (12,7% więcej niż 2005r.). Odpowiednio wzrósł wskaźnik emisji ze źródeł stacjonarnych i mobilnych w przeliczeniu na 1km² i wyniósł 2,8 ton. Na każdego mieszkańca obwodu przypadło po 54,7 kg zanieczyszczeń (w 2005 roku 48,3 kg). Głównymi źródłami zanieczyszczeń atmosfery są pojazdy samochodowe, które wyemitowały 44,6 tys. ton szkodliwych substancji. Daje to 79% ogólnej emisji. W porównaniu z 2005r. emisje ze źródeł mobilnych zwiększyły się do 4,3 tys. ton (10,7%) w związku ze wzrostem ilości prywatnych pojazdów samochodowych. W 2006 roku ze źródeł stacjonarnych (210 przedsiębiorstw i instytucji obwodu) do powietrza atmosferycznego wyemitowano 12,2 tys. ton zanieczyszczeń (20,8% więcej niż w 2005r.). Na sytuację ekologiczną obwodu wpływały przedsiębiorstwa przemysłu przetwórczego (44,3% całkowitej ilości przedsiębiorstw), gospodarki rolnej, myślistwa i gospodarstw leśnych (11%), transportu (7,6%). Ich całkowite emisje wyniosły ponad 80% ogólnoregionalnych.

Obwód Lwowski charakteryzuje się dwoma rodzajami zanieczyszczenia atmosfery: arealowym i liniowym. Pierwszy występuje w największych centrach przemysłowych, na które przypada większa część emisji substancji zanieczyszczających ze źródeł stacjonarnych oraz transgraniczne przenoszenie substancji zanieczyszczających przez potoki powietrza. Drugi jest związany z zanieczyszczeniem atmosfery wzdłuż dróg samochodowych wskutek intensywnego ruchu pojazdów. W Obwodzie Lwowskim emisje substancji zanieczyszczających ze źródeł stacjonarnych w 2006 r. wyniosły 110,6 tys. to (26% więcej

niż emisje w 2005 r.); ze źródeł mobilnych 96,1 tys. to (4,8 % więcej niż w 2005r.). W 2006r. w Obwodzie Lwowskim mniej więcej o 10% zwiększyła się ogólna emisja zanieczyszczeń do powietrza w porównaniu z rokiem poprzednim. Istotny udział w zanieczyszczeniu powietrza atmosferycznego ma transport samochodowy. Chodzi głównie o wzmożony ruch samochodowy w miastach obwodu oraz na głównych trasach samochodowych. Wśród zanieczyszczeń ze źródeł stacjonarnych, które wyemitowano do atmosferycznego powietrza w ciągu 2006r., przeważają substancje gazowe, stanowiąc 79,4 % ogólnej emisji. Największą ilość zanieczyszczeń dostarczają zakłady elektrociepłownicze.

W ostatnich latach w Obwodzie Zakarpackim obserwuje się zmniejszenie emisji substancji zanieczyszczających do powietrza atmosferycznego ze źródeł stacjonarnych. Nieustannie natomiast wrastają emisje pochodzące z ruchu pojazdów samochodowych, co tłumaczy się zwiększeniem transportu samochodowego o charakterze tranzytowym oraz wzrostem ogólnej ilości pojazdów samochodowych. Wśród miejscowości obwodu pierwsze miejsca pod względem zanieczyszczenia powietrza atmosferycznego posiadają Użhorod i Mukaczew. Podstawowe źródła zanieczyszczenia – to pojazdy samochodowe. Stały monitoring stanu powietrza atmosferycznego jest prowadzony tylko w Użhorodzie. Według danych laboratorium monitoringu zanieczyszczenia powietrza atmosferycznego Zakarpaskiego Centrum Hydrometeorologii przez ostatnie 9-10 lat Użhorod znajduje się w dziesiątce miast o najbardziej zanieczyszczonym powietrzu Ukrainy oraz w trójce takich miast Ukrainy Prawobrzeżnej. Stężenie benzopirenu, dwutlenku azotu i formaldehydu w atmosferze miasta kilkakrotnie przekracza maksymalne wartości dopuszczalne.

2.4.2. Wody

Główne zagrożenie dla czystości wód powierzchniowych stanowią ścieki przemysłowe i komunalne, w szczególności wprowadzane do środowiska bez oczyszczania. Poważne zagrożenie mogą stwarzać także zanieczyszczenia obszarowe pochodzące z terenów rolniczych oraz komunikacyjnych i zurbanizowanych, jak również niewłaściwe składowanie odpadów. Zanieczyszczenie wód powierzchniowych i podziemnych (głównie gruntowych) jest poważnym problemem w ukraińskiej części obszaru transgranicznego. Sytuacja w tym kontekście ulega stopniowej poprawie w części polskiej, ale wciąż nie jest zadowalająca. W ostatnich kilku latach obserwowany jest wzrost poboru i zużycia wody na potrzeby gospodarki narodowej, a w efekcie wytwarzane są także większe ilości ścieków.

Jakość wód powierzchniowych płynących Województwa Lubelskiego ulega sukcesywnej poprawie. Maleje udział procentowy odcinków rzek ponadnormatywnie zanieczyszczonych, natomiast zwiększa się udział odcinków w klasie II i III. Na terenie Województwa Lubelskiego w 2006 roku nie stwierdzono odcinków rzek (wśród kontrolowanych) prowadzących wody I i II klasy czystości pod względem kryteriów fizykochemicznych. Według obowiązującej klasyfikacji czystości wód (5 klas) w 2006 r. uzyskano następujące wyniki w odniesieniu do badanych rzek regionu (WIOŚ 2007):

- brak wód w I i II klasie czystości (wody bardzo dobrej i dobrej jakości),
- wody III klasy (zadowalająca jakość) stanowiły 16,7% (21% w 2004 r.) ,
- wody IV klasy (niezadowalająca jakość) stwierdzono w największej ilości badanych

przekrojów pomiarowych – 59,5% (66,3% w 2004 r.),

- wody V klasy (zła jakość) stanowiły 23,9% (11% w 2004 r.) w wykonanych pomiarach.

Największe rzeki Lubelszczyzny (Bug, Wisła) prowadziły wody IV i V klasy pod względem oceny ogólnej. Wody rzeki Wieprz mieściły się głównie w III klasie, a na niektórych odcinkach w klasie IV. Najbardziej zanieczyszczonymi rzekami Lubelszczyzny są: Bug, Solokija, Poniatówka, Kurówka, Bystrzyca, Czechówka i Tyśmienica. Wśród badanych w 2006 roku jezior (10 obiektów; klasyfikacja 3-stopniowa) przeważały wody II klasy czystości (70%), I klasę miało Jezioro Białe Włodawskie, a III klasę czystości posiadały dwa badane zbiorniki. Stan jakości wód podziemnych w ogólnej ocenie przedstawia się korzystnie według badań prowadzonych w 2006 roku: kryterium dobrej jakości wody spełniało ponad 30 % monitorowanych punktów, pozostała większość (ok. 60%) została zaliczona do wód niższej klasy jakości ze względu na wysokie wartości naturalnych składników chemicznych, a tylko niecałe 10 % ze względu na obecność wskaźników zanieczyszczenia.

W Województwie Podkarpackim brak jest rzek prowadzących wody najczystsze (I klasy), a na 42% badanych odcinków rzek stwierdzono wody IV klasy, natomiast na 10,3 % badanych odcinków rzek wody złej jakości (V klasa). Główne rzeki województwa miały następującą jakość: Wisła – V i IV klasa; Wisłoka – głównie wody III i IV klasy; San – głównie III klasa a w biegu dolnym IV klasa; Wisłok – głównie IV klasa, a w głównym odcinku III klasa. Rzeka Szкло w rejonie granicznym (granica z Obwodem Lwowskim na Ukrainie) należała do najbardziej zanieczyszczonych rzek granicznych Województwa Podkarpackiego. Przepływa ona przez tereny, na których odbywała się eksploatacja siarki i w związku z tym stwierdzono w niej ponadnormatywne zanieczyszczenie siarczanami.

Jeśli chodzi o wody podziemne, to w 2006 r. przeważały wody bardzo dobrej (I klasa), dobrej (II klasa) i zadowalającej (III klasa) jakości, stanowiąc 55% ogółu badanych wód. Wody niezadowalającej jakości (IV klasa) stanowiły 35,5%, a wody złej jakości (V klasa) 9,7%.

Wody powierzchniowe Obwodów Wołyńskiego, Lwowskiego i Zakarpacciego są kontrolowane przez odpowiednie służby państwowe, ale stosowana klasyfikacja jest nieporównywalna do tej obowiązującej w Polsce. Generalnie z analiz wynika, że główne rzeki tych obwodów wykazują nadmierne zanieczyszczenie w związku ze zrzutem nie w pełni oczyszczonych ścieków komunalnych i przemysłowych. W wielu rejonach (szczególnie nizinnych) stwierdza się zanieczyszczenie wód gruntowych.

2.4.3. Zagrożenia naturalne i klęski żywiołowe

Do głównych zagrożeń naturalnych na omawianym obszarze transgranicznym należy zaliczyć zjawiska powodziowe, ruchy masowe, erozję wodną i wietrzną, zjawiska sejsmiczne (Karpaty), a także możliwość wystąpienia ekstremalnych zjawisk pogodowych (efekt zmian klimatycznych).

W Województwie Lubelskim istnieje prawdopodobieństwo występowania zjawisk powodziowych na głównych rzekach: Wiśle, Bugu i Wieprzu. Pomimo istnienia obwałowań w dolinie Wisły zagrożenie powodziowe wciąż jest tam aktualne. Ponadto na terenach wyżyn lessowych (Wyżyna Lubelska i Rostocze) występuje zagrożenie gleb erozją wodną. Północno-wschodnie fragmenty województwa mają niedobory wody i ujawniają się tam w

ostatnich latach skutki suszy.

Prawdopodobieństwo występowania zjawisk ekstremalnych zwiększa się także w Województwie Podkarpackim (powodzie w dolinach Sanu, Wisłoka i Wisłoki i ich dopływów; osuwanie się mas ziemnych, susza). Stan zabezpieczenia przeciwpowodziowego ocenia się jako niski. Długość wałów przeciwpowodziowych, z których 40% wymaga pilnej modernizacji, wynosi 611 km (2005r.). Potrzeby w tym zakresie szacuje się na ok. 1100 km.

Występowanie zjawisk powodziowych jest także jednym z istotnych problemów o charakterze naturalnym w Obwodzie Wołyńskim. Z powodu powodzi wiosennych najbardziej cierpią północne rejony obwodu, które położone są w dorzeczach rzek Prypeć, Turia, Stochid i częściowo Styr. Najbardziej narażone na klęskę powodzi są wsie, które znajdują się nad brzegami rzek. Ważnym problemem w obwodzie jest degradacja gleb pod wpływem erozji wodnej i wiatrowej. Całkowity obszar terenów użytków rolnych, który został objęty wpływem erozji wodnej, wynosił w 2006 roku ponad 100 tys. ha, w tym 88,3 tys. ha gruntów ornych (13,1% ogólnej powierzchni gruntów ornych). Erozją wiatrową w sposób systematyczny objętych jest 258,2 tys. ha gruntów rolniczych (25%).

Złożona podstawa geostukturalna terenu charakteryzuje się szeroką gamą niebezpiecznych procesów geologicznych. Większa część obwodu należy do rejonów o podwyższonej inżynierijno-geologicznej trudności zagospodarowania, Karpaty – do rejonów o wysokiej trudności. Do czynników warunkujących tę sytuację należą wysoka sejsmiczność (obwód jest położony w strefie sejsmiczności 6-stopniowej), kras, erozja, osuwiska, zatopienia, bagnistość, torfy itp. W Obwodzie Lwowskim obserwuje się wzmożone procesy erozyjne. Przykładowo w górach w wyniku zrębu zupełnego lasu zmyw gleb szacuje się na 200 - 300 m³/ha, co prowadzi do zmian reżimu hydrologicznego gleb, ich degradacji i w konsekwencji szkód ekologicznych i ekonomicznych. Stwierdza się występowanie poważnych zjawisk powodziowych w dorzeczu Dniestru, Styru, Sanu, Zachodniego Bugu. Powodzie wyrządzają poważne straty ekonomiczne. Suma strat powodziowych w 1998 roku została oszacowana na 140 mln hrywien, w roku 2001 na 58 mln hrywien, w 2003 - 3,8 mln hrywien, w 2004 - 32 mln hrywien.

Zakarpacie jest najbardziej zagrożonym powodziami regionem Ukrainy. Znaczne nachylenie stoków w części górskiej obwodu powoduje szybkie powstawanie zjawisk powodziowych, poziom wody podnosi się z prędkością do 1,5-2,5 m w 3-4 godziny. Ponieważ rzeki w części równinnej biegu mają małe spadki, powodzie rozwijają się i zatapiają duże obszary. Największe szkody spowodowały powodzie w latach: 1947, 1962, 1974, 1979, 1992, 1998, 2001. Ponadto Obwód Zakarpacki cechuje się wysokim poziomem wiarygodności wystąpienia takich niebezpiecznych procesów egzogenicznych jak: osuwiska, mury, erozja boczna w rzekach, erozja powierzchniowa, zjawiska krasowe, podwyższona sejsmiczność.

2.4.4. Powierzchnia ziemi i gospodarka odpadami

Nowoczesne rozwiązania z zakresu gospodarki odpadami są w stadium wdrażania w polskiej części transgranicznego obszaru polsko-ukraińskiego oraz na etapie planowania w części ukraińskiej. Szczególnie problematyczna, w kontekście prognozowanego wzrostu ilości odpadów, jest kwestia odpowiedniego zagospodarowania odpadów komunalnych, w

tym ich selektywnej zbiórki oraz odzysku surowców ze strumienia powstających odpadów. Na terytorium obwodów ukraińskich do rozwiązania pozostaje też kwestia likwidacji niebezpiecznych odpadów przemysłowych i związanych z rolnictwem (pestycydy, nawozy sztuczne). W perspektywie najbliższych kilkunastu lat zagadnienie uporządkowania gospodarki odpadami należy zaliczyć do najpilniejszych w transgranicznym obszarze polsko-ukraińskim.

W Województwie Lubelskim istnieje ogółem 134 składowisk odpadów komunalnych o powierzchni około 295 ha, z których 109 spełnia wszelkie wymagania formalno-prawne. Według danych WIOŚ w Lublinie w 2006 r. na użytkowane składowiska przyjęto ogółem 302 813,36 Mg odpadów (4,2% więcej niż w 2005r.). Wciąż brakuje wystarczającej ilości instalacji do odzysku i unieszkodliwiania odpadów komunalnych, ponadto zbyt małe ilości odpadów poddaje się kompostowaniu i termicznemu przekształcaniu. Znikome postępy obserwowane są w selektywnej zbiórce odpadów w gminach, w tym odpadów niebezpiecznych występujących w strumieniu odpadów komunalnych. W Województwie Lubelskim znajduje się dziewięć składowisk przemysłowych oraz dwa miejsca gromadzenia odpadów. W okresie 2001-2005 wzrastała ilość wytwarzanych odpadów przemysłowych, a w 2006 roku zaobserwowano tendencję spadkową. Ogółem odpady przemysłowe stanowią 94% wszystkich odpadów wytworzonych na terenie Województwa Lubelskiego.

W gospodarce odpadami na terenie Województwa Podkarpackiego, podobnie jak i w całym kraju, wciąż preferowane jest składowanie odpadów, występuje brak rozwiązań systemowych, a szczególnie właściwej hierarchii postępowania z odpadami. W latach 2002-2006 wzrosła ilość wytwarzanych odpadów przemysłowych. W 2006 r. wytworzono 1337 tys. t odpadów przemysłowych oraz 342,8 tys. t odpadów komunalnych. Ilość odpadów niebezpiecznych oszacowano na 29,6 tys. t. W sposób selektywny zebrano 16,1 tys. t (7,5 kg/mieszkańca) odpadów komunalnych, czyli więcej niż w 2005 roku (6,1kg/mieszkańca). Jest to jednak nadal niski wskaźnik. W 2006 r. odpady były składowane na 41 składowiskach komunalnych oraz 11 składowiskach przemysłowych. Funkcjonowały 3 spalarnie odpadów niebezpiecznych, 9 sortowni odpadów komunalnych oraz 3 kompostownie. Jednym z większych problemów natury społeczno-gospodarczej, ekonomicznej i ekologicznej są tereny poprzemysłowe i powojenne. Największym problemem są tereny poeksploatacyjne przemysłu wydobywczego, głównie górnictwa siarkowego, oraz tereny popegeerowskie. Powierzchnia gruntów „posiarkowych” wymagających rekultywacji i zagospodarowania na terenie Województwa Podkarpackiego wynosi 2691 ha (dane za 2004r.). Zdecydowana większość z nich to grunty zdewastowane.

Problem zbierania odpadów komunalnych w Obwodzie Wołyńskim jest bardzo ostry. Obecnie w obwodzie eksploatuje się 24 miejskie i wiejskie składowiska stałych odpadów komunalnych. Z tej liczby 7 o powierzchni całkowitej 30 ha uległo przepelnieniu. Na terenie obwodu istnieje ponad 550 ton nieprzydatnych i zabronionych do wykorzystania pestycydów. Ilość składowisk, gdzie przechowuje się nieprzydatne i zabronione pestycydy, zmniejszyła się z 476 do 96, co zmniejszyło ryzyko wystąpienia nadzwyczajnych zagrożeń podczas postępowania z takimi odpadami i substancjami niebezpiecznymi. Istotnym problemem jest zagadnienie unieszkodliwiania i utylizacji odpadów niebezpiecznych, które dotychczas nagromadzono w obwodzie (ok. 2,5 tys. ton).

Największą ilość odpadów przemysłowych Obwodu Lwowskiego zgromadzono

na hałdach towarzyszącym kopalniom węgla kamiennego (ok. 108 mln ton odpadów górniczych). Na terenie Obwodu Lwowskiego, włączywszy obiekty przemysłowo-komunalne, wytwarza się corocznie ok. 5,0 mln m³ stałych odpadów komunalnych, z których tylko 1,8 mln m³ (37%) podlega zorganizowanej zbiórce i zagospodarowaniu. Pozostała część zagospodarowywana jest w sposób niezorganizowany. Obecnie w obwodzie istnieje 51 zorganizowanych składowisk odpadów komunalnych i około 521 obiektów nielegalnego składowania odpadów. Całkowity obszar, zajęty pod zorganizowane składowiska odpadów komunalnych wynosi 461 ha, a ok. 300 ha zajmują obiekty nielegalne. W obwodzie w wyniku inwentaryzacji na dzień 15.12.2005r. stwierdzono 774,419 ton nieprzydatnych pestycydów, 50% z nich niewiadomego pochodzenia albo nieokreślonego składu chemicznego. Zagadnienie postępowania (przechowywania, opakowania, unieszkodliwiania) z nieprzydatnymi i zabronionymi do wykorzystania pestycydami w Obwodzie Lwowskim reguluje „Regionalny program przedsięwzięć w zakresie bezpiecznego postępowania z zabronionymi i nieprzydatnymi do wykorzystania w rolnictwie pestycydami w Obwodzie Lwowskim na lata 2005–2010”. W wyniku nagromadzenia dużych ilości odpadów niebezpiecznych problem bezpieczeństwa ekologicznego Obwodu Lwowskiego jest bardzo ostry. Na dzień 01.01.07 na terenie obwodu znajdowało się prawie 50 mln ton odpadów niebezpiecznych.

Na styczeń 2007 roku na terenie Obwodu Zakarpackiego nagromadzono 354 ton nieprzydatnych i zabronionych do wykorzystania chemicznych środków ochrony roślin (pestycydy i inne środki chemiczne), a także substancji niewiadomego pochodzenia. Więcej niż połowa z nich przechowywana jest z naruszeniem odpowiednich norm sanitarno-ekologicznych. Istnieje problemem utylizacji odpadów galwanicznych. W czasach ZSRR rozmieszczono na terenie Zakarpacia przedsiębiorstwa budowy aparatury przemysłu radiotechnicznego, które były kooperantami dużych zjednoczeń przemysłowych. Ostatnio 10 takich przedsiębiorstw zaniechało swojej działalności produkcyjną, lecz odpady galwaniczne nie zostały zagospodarowane. Obecnie w obwodzie istnieje 203,6 ton tego typu odpadów. 14,6 ton to odpady zaliczane do I klasy odpadów niebezpiecznych, 33,3 ton do II klasy, a 158,4 ton do III klasy. Na terenie obwodu działa 1400 obiektów gospodarczych, których funkcjonowanie związane jest z wytwarzaniem odpadów niebezpiecznych. Proces zbierania i utylizacji tych odpadów nie został uregulowany. W dniu 1 stycznia 2007 roku w tych przedsiębiorstwach nagromadzono 2,09 ton odpadów I klasy, 100,05 ton – II klasy i 3970,86 ton III klasy. Dziś na liście zagadnień bezpieczeństwa środowiska w miejscowościach miejskich i wiejskich obwodu znajduje się kwestia kompleksowego zarządzania odpadami komunalnymi: począwszy od stadium zbierania i segregacji odpadów komunalnych, kończąc utylizacją lub składowaniem na specjalnych składowiskach. W Obwodzie Zakarpackim we wszystkich 13 rejonach działa 298 sankcjonowanych składowisk odpadów komunalnych, które razem zajmują obszar 214,53 ha. Są one przepełnione i stanowią zagrożenie dla środowiska. Nie prowadzi się selektywnej zbiórki odpadów komunalnych.

2.4.5. Infrastruktura wodno-kanalizacyjna

Infrastruktura komunalna, w szczególności systemy i urządzenia wodno-kanalizacyjne oraz obiekty gospodarki odpadami są generalnie lepiej zorganizowane na terenach zurbanizowanych

transgranicznego obszaru polsko-ukraińskiego. Jednakże pod względem ogólnej efektywności funkcjonowania i nowoczesności rozwiązań technologicznych wyższe zaawansowanie występuje po stronie polskiej omawianego regionu. Na terytorium Obwodów ukraińskich większość istniejących obiektów i urządzeń wymaga gruntownej modernizacji lub wymiany.

W Województwie Podkarpackim źródłem zaopatrzenia w wodę do celów komunalnych i przemysłowych są wody powierzchniowe z dorzecza Wisły i zlewni jej dopływów: Sanu, Wisłoka, Wisłoki oraz wody podziemne. Systemy odprowadzania ścieków są znacznie słabiej rozwinięte niż systemy zaopatrywania w wodę i dotyczy to szczególnie terenów wiejskich. Na obszarze Województwa Podkarpackiego z sieci kanalizacyjnej korzysta 82,4% ludności miast i 23,7% ludności wiejskiej. Stosunek długości sieci wodociągowej do długości sieci kanalizacyjnej wynosi 0,7. Na koniec 2005r. funkcjonowało 200 oczyszczalni komunalnych i 86 oczyszczalni przemysłowych.

W Województwie Lubelskim infrastruktura zaopatrzenia w wodę rozwija się znacznie intensywniej niż infrastruktura kanalizacyjna. W 2006r. istniało 17941 km czynnej sieci wodociągowej. Stosunek długości sieci kanalizacyjnej do długości sieci wodociągowej pozostaje od 2000 roku na prawie nie zmienionym poziomie i w 2006 r. osiągnął wartość 0,2. Oznacza to, iż długość sieci wodociągowej jest ponad pięciokrotnie wyższa od długości sieci kanalizacyjnej. 78% ogółu ludności województwa korzysta z wodociągów, natomiast z kanalizacji 44%. Na terenach wiejskich wspomniane wskaźniki, w szczególności w zakresie rozwoju sieci kanalizacyjnych, są znacznie niższe niż na terenach miejskich (nieco ponad 10% na terenach wiejskich i 85% w miastach w roku 2006). Według danych GUS BRD za rok 2005, w Województwie Lubelskim funkcjonowało 83 oczyszczalnie przemysłowe oraz 223 oczyszczalnie komunalne. Wśród oczyszczalni komunalnych jedynie 25 obiektów miało instalacje do podwyższonego usuwania biogenów.

W Obwodzie Wołyńskim eksploatuje się 240 wodociągów, w tym 15 komunalnych, 42 resortowe, 183 wiejskie. Zaopatrzenie ludności obwodu w wodę pitną odbywa się z chronionych źródeł wód podziemnych: 1738 artezyjskich studni wierconych (pobór to 110,3 tys. m³/dobę). Ogólna długość sieci wodociągowej wynosi 813,3 km. Około 30-50% całkowitej długości tej sieci wymaga gruntownego remontu lub wymiany. Przeważający odsetek ludności wiejskiej korzysta z wody studziennej (płytkie studnie kopane), a w rejonach poleskich wykorzystywane są wody gruntowe. W Obwodzie Wołyńskim eksploatuje się 30 oczyszczalni ścieków. W zdecydowanej większości są to obiekty wybudowane na początku lat 90-tych na bazie rozwiązań technicznych z okresu lat 70-tych i 80-tych. Obecnie zużycie głównych elementów oczyszczalni sięga 50%, a w poszczególnych obiektach jest to znacznie większy odsetek. Oczyszczalnie mają przestarzałe wyposażenie techniczne i stosują nienowoczesne technologie.

W Obwodzie Lwowskim znajduje się 41 miast i 35 miejscowości o charakterze miejskim. Całkowita długość komunalnych wodociągów wynosi 2790,5 km, z czego we Lwowie – 1648 km (ok. 60%), natomiast kolektory kanalizacyjne mają długość 873,3 km (we Lwowie – 579 km; ok. 66%). Stosunek całkowitej długości sieci kanalizacyjnej do długości sieci wodociągowej wynosi 0,3. W Obwodzie Lwowskim funkcjonuje 85 oczyszczalni ścieków, które oczyszczają ścieki komunalne i przemysłowe. W zdecydowanej większości oczyszczalnie komunalne zostały zbudowane przed rokiem 1990 na podstawie projektów

technicznych z lat 1970-1980 i wymagają gruntownej modernizacji.

Zaopatrzenie w wodę ludności Zakarpacia odbywa się za pośrednictwem 123 wodociągów, w tym: 21 – komunalnych; 66 – resortowych; 36 – wiejskich oraz 2937 indywidualnych lub niescentralizowanych źródeł zaopatrzenia w wodę (2130 studnie, 499 ujęć wód źródłanych, 308 studni artezyjskich). Z ogólnej liczby wodociągów 8,9% nie odpowiada normom sanitarnym i standardom zagospodarowania (brak stref ochrony sanitarnej – 4,8%, brak oczyszczalni ścieków – 5,7%, niedostateczna pojemność instalacji oczyszczających – 2,4%). Na terenach wiejskich w zasadzie brak systemów kanalizacyjnych i oczyszczalni ścieków.

2.5. Obszary i obiekty chronione

Polsko-ukraiński region transgraniczny cechuje się wysokimi walorami przyrodniczymi. Najwartościowsze ekosystemy (ok. 17% powierzchni regionu) zostały poddane ochronie prawnej. Największy odsetek terenów chronionych znajduje się w polskiej części regionu (Województwo Podkarpackie: 44,5%; Województwo Lubelskie: 22,7%), natomiast w części ukraińskiej ten wskaźnik odznacza się znacznie niższymi wartościami (od 5,2% w Obwodzie Lwowskim do 12,8% w Obwodzie Zakarpackim). Do najcenniejszych należą rezerваты biosfery, parki narodowe, rezerваты przyrody oraz obszary Natura 2000.

Na terenie Województwa Podkarpackiego znajdują się dwa parki narodowe - Bieszczadzki i Magurski. Bieszczadzki Park Narodowy wraz z Parkiem Krajobrazowym Doliny Sanu i Ciśniańsko - Wetlińskim Parkiem Krajobrazowym stanowi polską część Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery Karpaty Wschodnie. W skład MRB Karpaty Wschodnie wchodzi także dwa ukraińskie tereny chronione – Użański Park Narodowy w Obwodzie Zakarpackim i Regionalny Park Krajobrazowy Nadsiański w Obwodzie Lwowskim, oraz słowacki Park Narodowy Poloniny. Ponadto istnieje tu 10 parków krajobrazowych (279 751 ha), 93 rezerваты przyrody (10 733,10 ha), 19 obszarów chronionego krajobrazu (522 000 ha) i 1 488 pomników przyrody. W Województwie Podkarpackim powołano 7 Obszarów Specjalnej Ochrony Ptaków Natura 2000 oraz planuje się utworzenie 12 Specjalnych Obszarów Ochrony Siedlisk Natura 2000. W znacznej części obiekty Natura 2000 pokrywają się z istniejącymi obszarami prawnie chronionymi.

Najwartościowsze przyrodniczo ekosystemy Województwa Lubelskiego chronione są przez dwa parki narodowe (Roztoczański i Poleski), 17 parków krajobrazowych, 18 obszarów chronionego krajobrazu, 85 rezerwatów i 1554 pomników przyrody. Najcenniejszą pod względem przyrodniczym częścią Województwa Lubelskiego jest Polesie (w tym Pojezierze Łęczyńsko - Włodawskie) – powołano tam Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Polesie Zachodnie”. Szczególnymi walorami przyrodniczymi charakteryzuje się także Roztocze z Puszcą Solską, gdzie planuje się utworzenie Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery oraz doliny Wisły, Bugu i Wieprza. Na Lubelszczyźnie powołano 12 obszarów specjalnej ochrony ptaków. Na zatwierdzenie oczekuje projekt blisko 50 ostoi siedliskowych oraz projekt uzupełnienia sieci ostoi ptasich o dodatkowe 11 obiektów. Podobnie jak w Województwie Podkarpackim, granice obszarów NATURA 2000 pokrywają się częściowo lub w całości z dotychczas wyznaczonymi granicami obszarów chronionych (parki narodowe i krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, rezerваты przyrody).

W Obwodzie Wołyńskim ochronie prawnej podlega 370 terenów i obiektów przyrody chronionej (park narodowy, rezerваты i pomniki przyrody, parki krajobrazowe i dendrologiczne), zajmujących obszar 180,9 tys. ha, co stanowi 8,98% terenu obwodu, 24 obiekty mają status narodowy. Od 1983 roku na terenie obwodu funkcjonuje Szacki Park Narodowy, uznawany za jedyny obszar, na którym nie ujawniły się negatywne wpływy procesów urbanizacji i industrializacji. Park został stworzony na podstawie jeziora Świtez i przylegających lasów obfitujących w grzyby, jagody, zioła lecznicze, ptaki i zwierzęta (28 rodzajów roślin i 32 rodzaje zwierząt zostały wpisane do Czerwonej Księgi Ukrainy). Obecnie jest to rejon rekreacyjny dla turystów krajowych i zagranicznych, zajmujący większą część terenów wodno-bagiennych o znaczeniu międzynarodowym. W 2001 roku utworzono Czeremski Rezerwat Przyrody, gdzie można spotkać rzadkie zwierzęta, w tym rysia, borsuka, kanię rudą, gronostaja i in.

W granicach Obwodu Lwowskiego znajduje się 5 grup regionów przyrodniczych, które różnią się ze względu na budowę geologiczną i geomorfologiczną, warunki gruntowe i klimatyczne oraz osobliwości florystyczne i geobotaniczne, w tym ważne tereny transgraniczne - Roztocze i Karpaty. Najpełniej w systemie przyrody chronionej obwodu są przedstawione rejony przyrodnicze grupy karpackiej. Obwód jest położony w strefie przygranicznej, dlatego szereg obiektów chronionych w Karpatach i na Roztoczu posiada znaczenie transgraniczne. Jednym z takich obiektów jest Regionalny Park Krajobrazowy Nadsiański, który wraz z sąsiednim polskim Parkiem Krajobrazowym Doliny Sanu tworzy wspólny kompleks przyrody chronionej - polsko-słowacko-ukraiński Rezerwat Biosfery Karpaty Wschodnie. Ważnym regionem dla zintegrowanej ochrony terytorialnej jest teren transgraniczny Roztocza, którego większa część tak po stronie ukraińskiej, jak i po stronie polskiej należy do terenów chronionych. W Obwodzie Lwowskim istnieje 323 obiektów chronionych, zajmując 5,2% terytorium obwodu. Wśród nich są wysokiej rangi wielofunkcyjne obiekty ochrony przyrody, naukowo-badawcze i rekreacyjne ogólnopolskiego znaczenia, takie jak: przyrodniczy rezerwat „Roztocze” (2084,5 ha) i dwa parki narodowe – „Jaworowski” (7078,6 ha) i „Beskidy Skolskie” (35684 ha).

Na terenie Obwodu Zakarpackiego znajduje się 453 przyrodniczych obiektów chronionych, które zajmują 12,8 % obwodu. Trzy obszary mają ogólnopolskiego znaczenia: Karpacki Rezerwat Biosfery (53 630 ha), który graniczy z Rumunią, Park Narodowy „Użański” (39158,3 ha), który graniczy ze Słowacją i Polską, stanowiąc część Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie” i Park Narodowy „Syniewir” (40400 ha). Do obiektów i terenów sieci obszarów chronionych obwodu należy również jeden regionalny park krajobrazowy „Zaczarowany Kraj”, 22 rezerваты ogólnopolskiego znaczenia, 40 rezerwatów lokalnego znaczenia, 9 uroczysk ochronnych, 9 pomników przyrody ogólnopolskiego znaczenia i 52 pomniki przyrody lokalnego znaczenia. Przytłaczająca większość ważnych i dużych pod względem powierzchni terenów chronionych znajduje się w części górskiej obwodu. Obwodowy program kształtowania sieci ekologicznej planuje zwiększenie powierzchni obiektów chronionych do 23% łącznej powierzchni obwodu. W ramach działań programowych przewidziano nadać status terenów chronionych cennym rejonom Latorzyckiej, Borżawskiej i Cisowskiej części Równiny Zakarpackiej.

3. Turystyka

Obszar transgraniczny charakteryzuje się wysokimi walorami przyrodniczo-kulturowymi,

które stwarzają szanse rozwijania działalności turystycznej i rekreacyjnej. Charakterystyczna wielokulturowość tego obszaru oznacza, że zamieszkującą go społeczność tworzyły przez stulecia (i wciąż tworzą) przedstawiciele różnych narodów i religii. Wielokulturowość to także różne tradycje poszczególnych części regionu. Mozaikę kulturową potwierdza nie tylko specyficzna architektura (w tym religijna) i układy osadnicze, ale również języki i gwary, tradycyjna obyczajowość, rytuały i sztuka ludowa.

3.1. Obszary i obiekty o wysokich walorach turystycznych

3.1.1. Obiekty i obszary przyrodnicze atrakcyjne dla turystyki

W regionie transgranicznym istnieje szereg obszarów atrakcyjnych przyrodniczo o dużym potencjale dla rozwoju turystyki. Część z nich wyliczono (obszary chronione) w rozdziale poświęconym zagadnieniom ochrony środowiska. W tej części, oprócz terenów chronionych, zwrócono uwagę także na inne obiekty i obszary przyrodnicze przydatne do rozwoju funkcji turystycznej. Niewątpliwie zaliczyć można do nich szereg kompleksów leśnych (poleskie i karpackie), wiele zbiorników jeziornych (tereny pojezierzy), a także ciekawsze krajobrazowo fragmenty dolin rzecznych.

W Województwie Lubelskim ważniejszymi rejonami turystycznymi są: rejon nadbużański – głównie Podlaski Przełom Bugu, Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie (z ponad 60 jeziorami), Roztocze Środkowe, Płaskowyż Nałęczowski (Kazimierz Dolny i Nałęczów), Lasy Janowskie i lasy Puszczy Solskiej. Na Lubelszczyźnie powołano 2 parki narodowe (Poleski i Roztoczański), 17 parków krajobrazowych i 18 obszarów chronionego krajobrazu. Od 1992 roku funkcjonuje Międzynarodowy Rezerwat Biosfery (MRB) „Polesie Zachodnie”, planuje się też utworzenie MRB „Roztocze i Puszcza Solska” na pograniczu polsko-ukraińskim. Funkcjonują też dwie miejscowości uzdrowiskowe – Nałęczów i Krasnobród.

W Województwie Podkarpackim obszarowe formy ochrony przyrody stanowią prawie 48% powierzchni całego województwa, w tym: 2 parki narodowe (Bieszczadzki i Magurski), 10 parków krajobrazowych, 17 obszarów chronionego krajobrazu, 93 rezerваты przyrody. Większość tych obszarów ma istotne znaczenie z punktu widzenia rozwoju turystyki, szczególnie obiekty zlokalizowane na terenie Karpat (Bieszczady). Jednym z najcenniejszych obiektów jest, powołany w 1992 r., MRB „Karpaty Wschodnie”. Na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim w granice tego MRB - jedyne w Europie obszaru chronionego, położonego na pograniczu trzech państw - wchodzi: Bieszczadzki Park Narodowy wraz z Parkiem Krajobrazowym Doliny Sanu i Ciśniańsko-Wetlińskim Parkiem Krajobrazowym. Innymi przyrodniczymi atrakcjami Województwa Podkarpackiego są: Zalew Soliński na rzece San (22 km²) oraz Arboretum w Bolestraszcach (3,8 tys. gatunków, odmian i form roślin na powierzchni 304,1 ha).

W Obwodzie Wołyńskim istnieje Szacki Park Narodowy, regionalny park krajobrazowy „Stochyd – Prypeć”, 16 rezerwatów przyrody, 10 obiektów sztuki ogrodowo – parkowej, a także ponad 300 innych chronionych obiektów przyrodniczych. Szacki Park Narodowy – to prawdziwa skarbnica cennych zasobów przyrodniczych i rekreacyjnych, które sprzyjają prowadzeniu działalności sanatoryjno-uzdrowiskowej i turystyczno-rekreacyjnej. Największymi walorami przyrodniczymi odznaczają się krajobrazy jeziorno-leśne. W obwodzie znajduje się

265 jezior (większość wykorzystywana turystycznie), w tym największe – Świtez. Atrakcyjne pod względem turystyki rekreacyjnej są także miejscowości uzdrowiskowe obwodu – Kowel i Kiwerce (gospodarstwo myśliwskie Lasy Cumańskie), podmiejskie strefy rekreacyjne w okolicach Łucka, Kowla, Nowowołyńska, Włodzimierza Wołyńskiego. Na terenie Wołynia występują źródła wód mineralnych (sanatoria „Prolisok”, „Pieśń Leśna”) oraz złoża leczniczej borowiny. W obwodzie działa ogród botaniczny, założony w roku 1977 przez Wołyński Narodowy Uniwersytet imienia Łesi Ukrainki, w którym znajduje się ponad 100 rzadkich rodzajów drzew i krzewów.

W Obwodzie Lwowskim stosunkowo niewielki udział w całkowitej powierzchni mają obszary chronione - 5,2% (45 rezerwatów przyrody, 10 obiektów sztuki ogrodowo – parkowej, a także 268 innych chronionych obiektów przyrodniczych). Istotną rolę w kontekście rozwoju turystyki odgrywa przyrodniczy rezerwat „Roztocze” i dwa parki narodowe – „Jaworowski” i „Beskidy Skolskie”. Na wzgórzach najstarszej części Lwowa znajduje się park regionalno-krajobrazowy „Znesinnia” – jedyny na Ukrainie park, który w całości stanowi obiekt o charakterze przyrodniczo-historyczno-kulturowym. Nie mniej znane są regionalne parki krajobrazowe „Nadsianskij” i „Werhnirodnistrowski Beskidy”, oraz światowej sławy „Park Stryjski” - zabytek sztuki ogrodowo-parkowej (1879 r.). Region lwowski obfituje w unikalne zasoby wód mineralnych (ponad 200 źródeł) i borowin leczniczych, na bazie których funkcjonują i rozwijają się znane kurorty: Truskawiec, Morszyn, Szkło, Niemirów, Lubin Duży. Obecnie w obwodzie znajdują się 133 zakłady sanatoryjno-wypoczynkowe. W okresie zimowym turyści spędzają czas w ośrodkach narciarskich – Sławskie, Tysowiec, Oriawczyk, gdzie funkcjonuje 14 wyciągów.

Przyroda Zakarpacia odznacza się bardzo wysokimi walorami. Stosunkowo mało zmienione ekosystemy górskie wyróżniają się swoim prawie naturalnym (pierwotnym) charakterem. Największym w obwodzie jest Karpacki Rezerwat Biosfery, w którym żyje ponad tysiąc chronionych rodzajów roślin wyższych, 64 rodzaje ssaków, 173 rodzaje ptaków, 9 rodzajów gadów, 13 rodzajów płazów, 23 rodzaje ryb, ponad 10000 rodzajów zwierząt bezkręgowych. Został utworzony w roku 1968 i stopniowo rozszerza się do dnia dzisiejszego. Od 1992 roku Rezerwat jest częścią międzynarodowej sieci rezerwatów biosfery UNESCO. Obecnie w skład Rezerwatu wchodzi masywy: Szerokołużański – Uhla, Swydowiec-Czornohora, Rachów – Kuzijski i Marmaroski, Dolina Narcyzów oraz Czarna Góra i Juliwska Góra, będące rezerwatami o znaczeniu krajowym. Na obszarze Zakarpacia utworzono dwa Parki Narodowe: Syniewirski i Użański. PN Użański jest częścią Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery Karpaty Wschodnie. W obwodzie funkcjonuje także Regionalny Park Krajobrazowy „Zaczarowany kraj”, 22 rezerваты czasowe o znaczeniu krajowym, 40 rezerwatów czasowych o znaczeniu lokalnym, 9 uroczysk chronionych, 9 zabytków przyrody o znaczeniu krajowym oraz 52 zabytki przyrody o znaczeniu lokalnym. Ponadto – 1 ogród botaniczny o znaczeniu krajowym, 4 parki dendrologiczne o znaczeniu lokalnym oraz 34 parki będące zabytkami sztuki ogrodnictwa: 1 o znaczeniu krajowym, 33 – o znaczeniu lokalnym. Należy także zwrócić uwagę na występujące tam wody mineralne, wśród których są znane typy: Borzomi, Zuber, Esentuki, Narzan, Narzan żelazisty, Sojmy, Keleczyń. W obwodzie występują też wody termalne: temperatura od +18°C do +80°C, a głębokość zalegania – do 800 m (Wilchiwci, Użgorod, Uholka, Ruskie Komarowce, Syniak, Szajan, Bihan, Harazdiwka, Kosyny).

3.1.2. Obiekty i tereny o wysokich walorach kulturowych

Potencjał kulturowy tworzą walory przyrodnicze oraz antropogeniczne - wszelkiego rodzaju obiekty zabytkowe, muzea, ciekawe miejsca, imprezy kulturalne organizowane w regionie, tradycje, obyczajowość, folklor, jak również historia. Ze względu na złożoną przeszłość historyczną i współistnienie na przestrzeni dziejów wielu narodów i religii polsko-ukraiński obszar transgraniczny cechuje się wysokimi walorami kulturowymi. Istotniejsze z nich wskazano poniżej w odniesieniu do poszczególnych regionów administracyjnych.

W Województwie Lubelskim istnieje szereg obiektów i terenów atrakcyjnych kulturowo. Wśród miast są to: Lublin, Zamość, Kazimierz Dolny, Nałęczów, Puławy, Włodawa, Chełm, Biała Podlaska, Tomaszów Lubelski, Janów Lubelski, Łęczna, Kraśnik oraz miejscowości lotniskowe: Zwierzyniec, Krasnobród i Susiec. Ochronie prawnej podlega 36 historycznych układów przestrzennych. Najcenniejsze zespoły urbanistyczne tworzą: Lublin (1317 r.) z zabytkowym Starym Miastem, Kazimierz Dolny (poł. XIV w.) – oba o rodowodzie średniowiecznym i wpisane na Listę Pomników Historii. Oprócz tego Zamość, założony w 1580 r. – jedyny obiekt na Lubelszczyźnie wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO (1992). Do rejestru zabytków wpisanych jest 3705 obiektów nieruchomości (w 2000 r. - 3823 obiektów), w tym główną część stanowią: kościoły i klasztory (414) oraz inne obiekty sakralne (318), parki pałacowe i podworskie (267), domy mieszkalne (226), cmentarze (184). Wśród obiektów o charakterze archeologicznym najliczniejszą grupę stanowią grodziska (84), w przewadze średniowieczne z VIII-XIII w. Ważną grupę stanowi też kilkadziesiąt obiektów dawnych Grodów Czerwieńskich w południowo-wschodniej części Lubelszczyzny (Czermno, Gródek, Sąsiadka, Biała Góra, Posadów, Chełm). Największym dawnym grodem w regionie jest trójwałowy gród Wiślan w Chodliku k. Karczmisk. Na Lubelszczyźnie funkcjonuje prawosławna diecezja lubelsko-chełmska. Cerkwie prawosławne i pounickie liczą łącznie 54 obiekty. Najcenniejsze, drewniane cerkwie zlokalizowane są wzdłuż granicy wschodniej (część z nich przejęta przez kościoły) w: Hrebennem, Budyninie, Chłopiatyniu, Terebiniu, Werbkowicach, Ortelu Królewskim, Lublinie – w skansenie oraz opuszczone w: Dłużniowie i Mycowie. W Kostomłotach znajduje się jedyna cerkiew neounicka na Lubelszczyźnie. Największymi ośrodkami prawosławia w województwie są: zespół klasztorno-cerkiewny i seminarium duchowne w Jabłecznej, parafie i czynne cerkwie prawosławne m.in. w: Chełmie (katedralna), Hrubieszowie, Włodawie, Sławatyczach, Terespolu, Białej Podlaskiej, Lublinie, Horostycie, Dratowie, Holi. Najlepiej zachowanymi obiektami kultury żydowskiej są świątynie w: Włodawie (muzeum), Łęcznej (muzeum), Zamościu, Szczepieszynie, Modliborzycach, Tarnogrodzie, Wojśławicach, Józefowie Biłgorajskim, Kraśniku i Kazimierzu Dolnym. Najcenniejszy i najstarszy kirkut znajduje się w Lublinie, a ponadto rozległe cmentarze żydowskie zlokalizowane są w: Szczepieszynie (350 macew), Kazimierzu Dolnym, Józefowie. Do najcenniejszych rzymskokatolickich obiektów sakralnych zaliczają się kościoły gotyckie (Piotrawin, Stężyca, Chodel), gotycko – renesansowe (Lublin - poddominikański i Kraśnik), renesansu lubelskiego (katedra w Zamościu, trzy kościoły w Lublinie, fara w Kazimierzu Dolnym, św. Anny w Końskowoli, parafialny w Turobinie, Łęcznej, Szczepieszynie, Uchaniach, Czemiernikach, Białej Podlaskiej, Radzyniu Podlaskim i Janowcu), barokowe (Lubartów, Włodawa, Chełm, Serniki i Ostrów Lubelski – wszystkie autorstwa architekta Pawła Fontany), szereg klasycystycznych.

W Województwie Podkarpackim wyróżnia się 8 obszarów kulturowych, atrakcyjnych pod względem turystycznym:

- 1) kultury magnackiej (obejmuje dziedzictwo I i II Rzeczypospolitej - okres historyczny od początków państwa polskiego do 1945 roku); najbardziej interesującymi obiektami są: zamek w Przemyślu (1340 r.), zamek w Baranowie Sandomierskim (koniec XVI w.), rezydencja Krasickich i Sapiehów w Krasiczynie (przełom XVI/XVII w.), zamek w Łańcucie - jedna z najwspanialszych i najlepiej zachowanych rezydencji magnackich w Polsce (XVII w.), zespół zamkowy w Dubiecku wzniesiony pod koniec XVI w., zespół pałacowo-parkowy Mniszchów w Dukli z I połowy XVIII w., dawny zamek Kmitów w Lesku z II połowy XVI w., klasycystyczny pałac w Narolu z 1770 r., neogotycki pałac Reyów w Przecławiu, dawny zamek bastionowy Lubomirskich w Rzeszowie z XVII w., zespół pałacowo-parkowy w Przeworsku;
- 2) kultury mieszczańskiej, który obejmuje miasta staropolskie, urok i dziedzictwo architektury, założenia urbanistyczne i różnorodne dziedzictwo kultury rzemieślniczej, eksponowane w muzeach, bądź w scenografii miasta historycznego; Przykładami mogą być miasta: Rzeszów, Jarosław, Przemyśl, Krosno, Sanok, Jaślika, rzemiosło artystyczne, zasoby muzealne, układy przestrzenne, zabytki architektury;
- 3) kultury włościańskiej, który obejmuje zabytki i dorobek kulturalny mieszkańców wsi, Przykładem są ekspozycje w muzeach i skansenach w Sanoku, Kolbuszowej i Zyndranowej, a także architektura drewniana (mieszkalna, gospodarcza i sakralna);
- 4) kultury religijnej (obejmuje obiekty związane z religiami: rzymskokatolicką, grekokatolicką, prawosławną, protestancką i żydowską); przykładami są: sakralne budowle drewniane, w tym największy drewniany kościół w Polsce i największy drewniany w stylu gotyckim na świecie w Haczowie i Bliznem (obydwa wpisane na Światową Listę Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO), Szlak Sanktuariów Maryjnych, Szlak Ikon, Szlak Architektury Drewnianej, Szlak Cerkwi Bizantyjskich, Szlak Kalwiński;
- 5) kultury prehistorycznej (udokumentowane ślady osadnictwa w regionie sięgające wielu tysięcy lat przed naszą erą) - kopce, kurhany, grodziska;
- 6) kultury żydowskiej (od XVII wieku); w wielu miejscowościach populacja ludności żydowskiej stanowiła 50% lub więcej liczby mieszkańców; pożoga wojenna i holocaust zniszczyły tę społeczność, a liczne ślady jej kultury stanowią synagogi (np. w Lesku, Łańcucie, Rymanowie), cmentarze (np. w Leżajsku z grobem Cadyka Elimelecha, Lesku), budynki mieszkalne (np. w Jarosławiu) oraz ekspozycje muzealne;
- 7) kultury przemysłowej, który obejmuje zabytki kultury technicznej (np. huty szkła i obszary przemysłowe); przykładem jest Muzeum Przemysłu Naftowego - skansen w Bóbrce (pierwsza na świecie kopalnia ropy naftowej założona przez Łukaszewicza);
- 8) kultury militarnej, który obejmuje zabytki architektury obronnej; najciekawsze obiekty z tej dziedziny to: twierdza w Przemyślu, Linia „Mołotowa” zbudowana przez Rosjan w latach 1940-41, z okresu II wojny światowej: Zespół Schronowy Stępiń - Cieszyna, Zespół tunelu schronowego dla pociągu sztabowego w Strzyżowie.

Obiekty kulturalno-historyczne i artystyczne odzwierciedlają wielowiekową historię Wołynia. Na terenie Obwodu Wołyńskiego ochronie prawnej podlega 1045 obiektów, w tym 149 – archeologicznych, 860 – historycznych, 35 – monumentalnej architektury i sztuki.

Na terenie obwodu zewidencjonowano 199 zabytkowych obiektów architektury (cerkwie, kościoły, kaplice, zamki, pałace, domy mieszkalne, kirkuty itp.). Do niedawno znalezionych unikatowych zabytków archeologicznych należy książęce miasto Uhrowsk, o którym pierwsza wzmianka w kronice pochodzi z 1207 roku. Wykopaliska staroruskiego grodu w okolicy wsi Nowouhruskie w rejonie lubomlskim, pozwoliły utożsamić go z Uhrowskiem. Biorąc pod uwagę walory kulturowe, atrakcyjne pod względem turystycznym są następujące podstawowe grupy zabytków:

- 1) zespoły zamkowo-pałacowe; najbardziej znane – zamek Lubarta w Łucku (IX-XIVw.), będący perłą rezerwatu historyczno-kulturowego „Stare Miasto” i reprezentujący Europę za czasów panowania Lubarta i Witowta, zamek rodziny Radziwiłłów (XIV-XVIII w.) w Olicy z malowniczym parkiem;
- 2) kultury mieszczańskiej, którą reprezentują zabytki historyczne i architektoniczne dużych i małych miast obwodu, w tym Beresteczka, Grochowa, Kamienia Kaszyrskiego, Kowla, Kiwerc, Lubomla, Rożyszczka, Uściługa, Zaturców; jednak najwięcej zabytków znajduje się w Łucku i Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie funkcjonują dwa rezerwaty historyczno-kulturowe “Stare Miasto” i “Pradawny Włodzimierz”;
- 3) kultury włościańskiej, którą reprezentują ponad 2000 eksponatów Narodowego Muzeum Historii Rolnictwa w miasteczku Rokini; szczególnym zainteresowaniem cieszy się ekspozycja pod otwartym niebem – pierwszy wołyński skansen;
- 4) kultury religijnej, które świadczą o wielowyznaniowej specyfice Wołynia, szerokim rozpowszechnieniu chrześcijaństwa i innych konfesji; na terenie obwodu znajdują się stare zachowane kościoły i cerkwie, w tym w Łucku: kościół Piotra i Pawła (1450-1612), kościół kolegiatów Świętej Trójcy (1640), kamienna cerkiew Ofiarowania Pańskiego (1784), cerkiew Matki Boskiej Opiekuńczej, cerkiew Podniesienia Krzyża, sobór Świętej Trójcy (XVIII-XI w.), synagoga (początek XVII w.), klasztor brygidek, kircha; we Włodzimierzu Wołyńskim: świątynia Mścislawa, Świętogórski klasztor żeński (XV w.), cerkwie Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny, Świętej Trójcy i Jaskiniowa Św. Warłama; w Beresteczku: rokokowy kościół Św. Trójcy (XVIII w.), sobór Świętej Trójcy (XX w.), kaplica Św. Tekli (XVII w.); w Mylcach rejonu starowżywskiego: klasztor męski (XVI-XIX w.) i in.;
- 5) kultury prehistorycznej, którą reprezentują grodziska „typu wołyńskiego” we Włodzimierzu Wołyńskim i tak zwane grodziska „stizkowe” w Kamieniu Kaszyrskim, Lubomlu, Wetłach i Turyjsku;
- 6) kultury militarnej, obejmującej obiekty architektury obronnej; o miescowym budownictwie obronnym świadczą wieże kamienne i murowane, które pojawiły się w drugiej połowie XIII w. i zachowały się w Stowpii, Chołmie, Beresti, Kamiańcu, Czortoryjsku; ten rodzaj fortyfikacji nie był rozpowszechniony w ziemiach ruskich, z wyjątkiem Wołynia Zachodniego i w Ziemi Chełmskiej; pojawienie się tych wież było ważnym krokiem w rozwoju fortyfikacji, a na Wołyniu jako pierwszej z ziem ruskich rozpoczęto budowę donżonów w układzie obronnym miast; do nielicznych zabytków architektury obronnej XIV – XV w. o zachowanej autentyczności należy zamek Lubarta w Łucku oraz zespół zamkowo-pałacowy Radziwiłłów w Otyce; od stycznia 2003 roku funkcjonuje państwowy rezerwat historyczno-kulturowy “Pradawny Włodzimierz” we Włodzimierzu Wołyńskim; schrony ogniowe w pobliżu Uściługu – to resztki linii obronnej z czasów przedwojennych.

Ziemia Lwowska charakteryzuje się również dużymi walorami kulturowymi. Kompleks historycznego centrum Lwowa (XIV w.) włączono w 1998 r. do listy światowego dziedzictwa UNESCO pod nr 865. W Obwodzie Lwowskim znajdują się 794 zabytki architektoniczne i urbanistyczne o znaczeniu narodowym, 2637 zabytków o znaczeniu lokalnym oraz 834 zabytki archeologiczne, z których 14 posiada status narodowych. Ze względu na atrakcyjność turystyczną można wyodrębnić 8 grup rodzajów obiektów kulturowych:

- 1) kultury magnackiej- wśród pałaców najbardziej znany jest pałac Potockich we Lwowie oraz zamki w Żółkwi (XVI w.), Złoczowie (1634), Olesku (1327 r.), Podhorcach (1635-1640) oraz w Swirżu (XV w.), które połączone są trasą turystyczną "Złota podkowa Ziemi Lwowskiej",
- 2) kultury mieszczańskiej, którą reprezentują doskonale pod względem architektonicznym miasta Żółkiew i Brody; nie mniej atrakcyjne są posiadające wielką ilość zabytków architektonicznych miasta Drohobycz, Sambor, Stary Sambor, Stryj, Busk, Chyrów, Turka, Mikołajów, Kamionka Buska, Radechów, Sokal i inne; jednak najwięcej zabytków znajduje się we Lwowie - zespół Rynku (XIV w.),
- 3) kultury włościańskiej, którą reprezentują eksponaty zebrane w muzeum architektury ludowej w Gaju Szewczenkowskim (Kaiserwald) we Lwowie, oraz w unikatowym zespole chutorowym miejscowości Małe Polesie w rejonie żółkiewskim,
- 4) kultury religijnej, którą reprezentują ponad 2400 cerkwie i kościoły, w tym we Lwowie Katedra Św. Jerzego (1744-1770); cerkwie Przemienienia (1877-1898), Zaśnięcia (1591-1629) i Św. Paraskewy Piatnyci (1644), Św. Onufrego (XVI w.); kościoły Dominikański (XVIII w.), klarysek (1607 r.), karmelitów bosych (XVII w.), jezuitski (1610-1630); Katedra Łacińska (założony w r.1360), zespoły klasztoru bernardyńskiego (1600-1630), kościoła Ormiańskiego (XVI w.), kościoła klasztoru benedektynek (1597 r.); Szczególnie cenne są kościoły drewniane, z których najstarsze znajdują się w miejscowościach Potelycz (1502 r.), Wola Wysocka (1598), Żółkiew (XVII w.) i wiele innych, z ikonostasami uważanymi za arcydzieła sztuki sakralnej. Wielu turystów i pielgrzymów odwiedza klastory Krechowski (XVI w.) i Uniwski (XIV w.) oraz jaskiniowy zespół klasztorny w Stradczu (1242 r.),
- 5) kultury prehistorycznej, którą reprezentuje przede wszystkim dawne stanowisko Pryjma około Mikołajowa (20 tys. l. przed n.e.), piętrowa pustelnia skalna w Rozhirczu około Stryja oraz miasto podziemne – legendarna stolica Białych Chorwatów – grodzisko Stolsko (VIII-IX w.),
- 6) kultury żydowskiej. Poza licznymi synagogami w Brodach, Gródku (4 synagogi – stara wielka, chasydzka Klojz, synagoga rzemieślników i Bet-Gamidrasz) oraz synagoga „Złota Róża” we Lwowie (1582-1594), największym zabytkiem wspólnoty hasydzkiej jest miasto Bełż, zwłaszcza żydowski dom modlitewny Iszre Lew (1909 r.), a także fortyfikacje dzielnicy żydowskiej w Gródku – twierdza Gnin,
- 7) kultury przemysłowej, która obejmuje zabytki kultury technicznej (np. huty szkła i obszary przemysłowe). Przykładem jest Muzeum Historii Kolei Lwowskiej, Muzeum Metrologii i Techniki Pomiarowej, apteka – muzeum we Lwowie i in.,
- 8) kultury militarnej, która obejmuje zabytki architektury obronnej; najciekawsze obiekty z tej dziedziny to Arsenal Królewski we Lwowie, miasto – twierdza Tustań, znajdujące się w skałach Uryckich w Beskidach Werchnidnistrowskich oraz budowle fortyfikacyjne w

Mikołajowie, Brodach, Żydaczowie, Starym Sele, Chyrowie, zamek pomoriański i in.

Zakarpacie cechują specyficzne walory kulturowe. Najbardziej atrakcyjnymi pod względem turystycznym są miejscowości: Użgorod (muzeum-zamek krajoznawczy skansen, muzeum artystyczne, muzeum zoologiczne), Mukaczewo (muzeum-zamek krajoznawczy), Zariczewo (muzeum „Łemkowska siedziba”), Łysyczewo (muzeum „Kuxnia”), Kołoczawa (muzeum Iwana Olbrachta), Synewir (muzeum spływu drzewa), Sołotwyna (muzeum kopalni soli). Ogółem w Obwodzie Zakarpackim jest 1817 pomników historii, kultury i sztuki (496 w dziedzinie archeologii, 1273 - historii, 48 - sztuki). W Zamku Użgorodzkim mieści się muzeum krajoznawcze. Obejmuje 30 sal z ponad 100 tysiącami eksponatów. Podziwiać można kolekcje: numizmatyczną, wyrobów z brązu, broni, rękopisów, starodruków, cennych wydań, domowego rzemiosła, narodowych instrumentów muzycznych, narodowej odzieży i haftu, zegarów. Na szczególną uwagę zasługuje także oddział archeologiczny i kącik przyrodniczy. Zakarpacie szczyli się zabytkowymi cerkwiemi drewnianymi, wybudowanymi bez użycia gwoździ, w specyficznych stylach charakterystycznych dla określonych miejscowości. Wśród nich wyróżnić można „bojkowski” typ cerkwi, który jest początkowym wariantem drewnianych świątyń karpackich: trzyrzębne, z szatrowym kilkakrotnie załamany dachem. Oprócz tego charakterystyczny jest styl „łemkowski” i „huculski”. Drewniane cerkwie Zakarpacia znajdują się m.in. w miejscowościach: Wyszka, Użok, Suchyj, Tysziw, Bukowiec, Pryslip, Pyłypec, Danyłowo, Krajnykow, Wierchni Studeny, Husny, Kołoczawa - Horb, Kołoczawa - Iszmadj, Serednie Wodiane, Synewyrśka Polana, Toruń, Swalawa - Bystry, Podobowiec, Hukływy, Jałowe, Kołodne, Sil, Kostryno, Łaziszczyna, Jasinia, Neresnycia, Wilchowycia, Diłowe, Łokij, Deszkowycza, Sokyrynyca, Likicary, Domaszyn, Stużyca, Izky, Repynne, Niżni Studeny, Aleksandriwka, Użgorod (skansen), Wielka Hrabinyca, Zadilskie i Kełeczyn.

3.2. Infrastruktura turystyczna i rekreacyjna

W rozwoju turystyki dużą rolę odgrywają obiekty noclegowe oraz infrastruktura turystyczna i paraturystyczna. Ich charakterystyka przedstawiona jest poniżej.

Łączna długość szlaków turystycznych na Lubelszczyźnie wynosi 3800 km. Najbardziej rozwinięte są szlaki piesze i rowerowe. W Województwie Lubelskim szlaki piesze, o znaczeniu regionalnym mają łącznie 1 900 km. Wśród nich największe to: Nadbużański (306 km), Nadwiślański (104 km), Wyżynny (151 km), Centralny Roztoczański (143 km), Centralny Poleski (119 km). Wraz z trasami lokalnymi, łączna długość wszystkich szlaków (78) wynosi ok. 3 185 km. W stosunku do 2000 r. nastąpił przyrost o ok. 10 % zarówno ilości, jak i długości szlaków pieszych. Notuje się dynamiczny rozwój szlaków rowerowych (obecnie ponad 30) - od 2000 r. potrojeniu uległa ich sieć. Całkowita długość szlaków rowerowych o charakterze regionalnym wynosi ok. 840 km, najdłuższe to: Nadbużański (285 km), Lublin – Wola Uhruska (109 km), Roztoczański (179 km). W Województwie Lubelskim systematycznie rozwijają się ośrodki jazdy konnej (45 obiektów). Występują one najczęściej przy gospodarstwach agroturystycznych oraz przy ośrodkach wypoczynkowych, a także w klubach jeździeckich i ośrodkach hodowli koni – w Janowie Podlaskim i Białce k. Krasnegostawu. Kąpieliska (ogółem 68) zlokalizowane są przede wszystkim na jeziorach Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (Białe Włodawskie – kilkanaście kąpielisk, Zagłębobcze, Piaseczno, Łukcze, Krasne, Firlej) oraz nad zalewami (Zemborzyckim, Nielisz, Janów Lubelski., Majdan Sopocki,

Krasnobród). Mniejsze znaczenie na Lubelszczyźnie, ze względu na warunki fizjograficzne, ma turystyka narciarska, żeglarska oraz podwodna. W turystycznych obiektach zbiorowego zakwaterowania funkcjonuje obecnie 277 placówek gastronomicznych – mniej niż w 2000 r. (345). Przeważają restauracje (83) oraz bary i kawiarnie (100). W Województwie Lubelskim znajdują się cztery sanatoria (3 w Nałęczowie, 1 w Krasnobrodzie). W Nałęczowie działa też zakład przyrodolecznicy. W sanatoriach tych istnieje 950 łóżek (w 2000 r. – 832 łóżka). Ponadto w Nałęczowie i Adampolu koło Włodawy znajdują się szpitale uzdrowiskowe, w których jest 348 łóżek (w 2000 r. – 339 łóżek). Sale kongresowe (ok. 15), o wielkości ponad 150-250 miejsc, znajdują się w dużych miastach i centrach turystyki, m.in. w Lublinie, Zamościu, Białej Podlaskiej, Kazimierzu Dolnym i Puławach.

Gęsta sieć szlaków turystycznych (228 o długości ponad 9,5 tys. km), biegnąca przez najciekawsze przyrodniczo i historycznie tereny jest jednym z elementów wpływających na atrakcyjność turystyczną Województwa Podkarpackiego. Czystość ekologiczna regionu dodatkowo stwarza korzystne warunki do uprawiania turystyki wycieczkowej. Dość szeroka oferta szlaków pozwala na uprawianie turystyki aktywnej: pieszej (90 szlaków), rowerowej (29 szlaków), konnej i wodnej, zimą dodatkowo narciarskiej. W Województwie Podkarpackim znajduje się łącznie ponad 2000 km szlaków pieszych – nizinnych i górskich. Ich przebieg obejmuje miejsca najatrakcyjniejsze turystycznie (głównie parki narodowe i krajobrazowe oraz rezerваты przyrody w środkowej i południowej części województwa). Wiele jest również szlaków rowerowych o różnym stopniu trudności. Na Podkarpaciu istnieje ponad 150 km tras konnych zlokalizowanych w głównej mierze na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego. Pomimo wielkiego potencjału brakuje oznakowanych tras narciarskich (poza jedną, 9-kilometrową trasą biegową w Wetlinie). Przez omawiany obszar przebiegają trzy szlaki do uprawiania turystyki wodnej, nie są one jednak zagospodarowane (poza odcinkami przebiegającymi głównie przez Jezioro Solińskie i Myczkowieckie). Z punktu widzenia rozwoju turystyki, Województwo Podkarpackie charakteryzuje się bogatą i zróżnicowaną bazą sportowo-rekreacyjną. Znajdują się tu ośrodki jazdy konnej, korty tenisowe, strzelnice sportowe, ścianki wspinaczkowe, a nawet obiekty do uprawiania sportów wodnych i lotniczych. Największym stopniem zagospodarowania w infrastrukturę sportowo-rekreacyjną charakteryzuje się powiat stalowowolski (prawie 140 obiektów) oraz m. Przemysł (106 obiektów). W województwie funkcjonuje obecnie 296 placówek i 76 punktów gastronomicznych, znajdują się 4 miejscowości sanatoryjne. Międzynarodowe kontakty zapewnia 16 przejść granicznych (2 lotnicze, 5 drogowych, 4 kolejowe i 5 turystycznych).

Unikatowe walory przyrodnicze, malownicza przyroda, miejsca o znaczeniu historycznym, rozgałęziona sieć ośrodków turystycznych i rekreacyjnych – są to ważne czynniki dla organizacji wypoczynku i rekreacji, rozwoju turystyki i działalności wycieczkowej w Obwodzie Wołyńskim. Do dyspozycji turystów jest 9 tras turystycznych zapoznających z dziedzictwem historycznym i kulturowym Wołynia, oraz turystyka konna, podwodna, żeglarska i wiejska. Bazę sanatoryjno-uzdrowiskową i wypoczynkową Obwodu Wołyńskiego stanowią 84 obiekty, które przyjęły 37,3 tys. kuracjuszy (październik 2005 - wrzesień 2006). Wiele z nich posiada własną specyfikę wypoczynku i leczenia, na przykład pensjonat „Szackie jeziora” (położony nad brzegiem największego ukraińskiego jeziora Świtez), sanatorium „Pieśń Leśna” (nad brzegiem jeziora Pisoczne, którego woda zawiera dużo srebra i gliceryny), sanatorium „Prolisok” (niedaleko źródła leczniczej wody mineralnej). Sieć hotelowa Obwodu Wołyńskiego

liczy 28 hoteli, z których większość posiada nowoczesne sale konferencyjne, umożliwiając połączenie spotkań służbowych z przyjemnym odpoczynkiem. Obecnie w obwodzie istnieje 1101 obiektów zbiorowego żywienia, najwięcej w miastach Łuck, Kowel, Nowowołyńsk i Włodzimierzu Wołyńskim. Najwięcej obiektów zbiorowego żywienia znajduje się w Łucku (60 barów i restauracji, 180 kawiarni, 40 kawiarenek, 5 całonocnych klubów), który jest w pierwszej piątce miast ukraińskich o największej liczbie placówek gastronomicznych na mieszkańca, Włodzimierzu Wołyńskim (5 barów i restauracji, 9 kawiarni). W Obwodzie Wołyńskim znajduje się ogółem 64 ośrodki muzealne (krajoznawcze, historyczne, artystyczne, wojskowe). Oprócz tego w Łucku i Włodzimierzu Wołyńskim działają dwa państwowe rezerваты historyczno-kulturowe. Zbiory muzealne obwodu liczą ponad 200 tysięcy eksponatów. Corocznie muzea w Obwodzie Wołyńskim odwiedza niemal 250 tysięcy osób. W miasteczku Rokinia, 15 kilometrów od Łucka znajduje się Narodowe Muzeum Historii Rolnictwa Wołynia (skansen). Sieć dróg samochodowych obwodu wynosi 6199 km, w tym o znaczeniu krajowym – 752,6 km, i regionalnym - 2134,5 km. Drogi międzynarodowego znaczenia stanowią tylko 9,2% całkowitej długości dróg obwodu. Obwód graniczy z Polską na długości 230 km i z Republiką Białoruś na odcinku o długości 206 km. Na granicy ukraińsko-polskiej znajdują się dwa kolejowe przejścia graniczne (Jagodzin, Izow) i dwa samochodowe (Jagodzin, Uściług). Na granicy ukraińsko-białoruskiej działają cztery przejścia samochodowe (Domanowo, Dolsk, Piszcz, Pułemec) i jedno kolejowe (Zabołocie). Sieć obiektów handlowych obwodu jest dość dobrze rozbudowana (1421 sklepów). Obsługę osób zmotoryzowanych zapewnia 117 stacji benzynowych.

Malownicza przyroda Ziemi Lwowskiej, unikatowe zasoby turystyczne i rekreacyjne przyciągają turystów w celu wypoczynku i leczenia. W 2006 roku w Obwodzie Lwowskim działało 139 obiektów sanatoryjnych i zakładów (szpitali) przyrodoleczniczych, znajdujących się w znanych miastach uzdrowiskowych – Truskawiec, Morszyn, Szkło, Niemirów, Wielki Lubin, Schidnyca. Obwód zajmuje ósme miejsce wśród regionów Ukrainy pod względem ogólnej ilości obiektów sanatoryjno-uzdrowiskowych, a uwzględniając tylko ilość sanatoriów i pensjonatów sanatoryjnych – drugie miejsce po Autonomicznej Republice Krym.

W ostatnich latach nastąpiła aktywizacja biznesu hotelarskiego. Liczba hoteli w roku 2006, w porównaniu z 2000 r., wzrosła dwukrotnie i obecnie stanowi 110 zakładów. Jedna piąta przedsiębiorstw hotelowych jest skategoryzowana. W obwodzie funkcjonują cztery hotele czterogwiazdkowe, dwanaście trzygwiazdkowych, pięć dwugwiazdkowych oraz jeden motel jednogwiazdkowy.

Do dyspozycji turystów i urlopowiczów jest dużo zakładów restauracyjnych, których ilość po gwałtownym zmniejszeniu, zaczęła stabilnie wzrastać od roku 2004 i stanowi 2,3 tys. zakładów (122 tys. miejsc). W ciągu 2006r. o 95 obiektów poszerzyła się sieć zakładów restauracyjnych w miejscowościach wiejskich (16,8%). Przytoczone statystyki nie obejmują zakładów restauracyjnych należących do osób fizycznych. Ich liczba w porównaniu z rokiem 2001 wzrosła 4-krotnie i w roku 2006 dysponowała 1825 miejscami (2,1% łącznej liczby przedsiębiorców prywatnych).

W 2006 roku w obwodzie działało 11 profesjonalnych teatrów (3,8 tys. miejsc), w tym m.in.: teatr opery i baletu, 4 teatry dramatyczne, 2 muzyczno-dramatyczne, 2 kukielkowe. W 2006 roku w teatrach odbyły się 2344 przedstawienia, które obejrzało 399,2 tys. osób (80

przedstawić mniej i 35,9 tys. widzów mniej niż w 2000 roku). W placówkach muzycznych obwodu (m.in. filharmonia) odbyło się 770 koncertów (o 145 mniej niż w 2000 r.), w których uczestniczyło 121 tys. słuchaczy. Istniejące w obwodzie muzea (17 obiektów) zwiedziło w 2006 r. 1323 tys. osób. Na początku 2007 roku w granicach Obwodu Lwowskiego działało 9 przejść granicznych: 4 międzynarodowe samochodowe, 3 – kolejowe ta 1 – lotnicze, 1 - piesze. Średnia odległość między punktami przejściami granicznymi wynosi 77,4 km W 2006 roku zaobserwowano wzrost liczby przekroczeń granicy o 11% w porównaniu z rokiem poprzednim.

W Obwodzie Zakarpackim istnieje około 15 uzdrowisk, 16 profilaktorium, 3 pensjonaty, 25 schronisk turystycznych. Najstynniejsze z nich to: „Słoneczne Zakarpacie”, „Polana”, „Zródło Kryształowe”, „Kwiatek Połoniny”, „Werchowina”, „Karpaty”, „Perła Karpat”, „Syniak”, „Szaján”, „Górska Tisa”, „Kooperator”, szpital alergologiczny w Sołotwinie, „Kwasny potok”, „Sołeni młaki”, „Czowen”, „Sojmy”. W Zakarpaciu działają: Ukraiński Muzyczny Teatr Dramatyczny i Teatr Lalek w Użgorodzie, Rosyjski Teatr Dramatyczny w Mukaczewie oraz Węgierski Teatr w Beregowie. Ogólna długość granic państwowych Zakarpacia wynosi 460 km. Państwowa granica z Polską znajduje się na północnym zachodzie i wynosi 33,4 km; ze Słowacją na zachodzie (130 km), z Węgrami na południu (130 km), z Rumunią na południowym wschodzie (205,4 km). Na północy i północnym wschodzie Zakarpacie graniczy z Obwodami Lwowskim i Iwano-Frankowskim (180km). Ogólna liczba przejść granicznych wynosi 18, siedem kolejowych - z Węgrami: Czop-Zachoń, Sałowka-Epereszke, ze Słowacją: Czop-Czjerna-nad-Tisą, Użgorod - Matiwczi, z Rumunią: Djakowo-Chałmen, Tereswa-Kimpotung, Rachiw-Sygod; siedem samochodowych, jedno samolotowe i trzy punkty przejścia uproszczonego.

3.3. Rozwój działalności turystyczno-rekreacyjnej

3.3.1. Ruch turystyczny

W omawianym obszarze transgranicznym natężenie ruchu turystycznego uzależnione jest od wielu czynników (organizacyjno-administracyjne, ekonomiczne, polityczne) i podlega wahaniom w wieloleciu. Generalnie jednak obserwuje się wzrost zainteresowania aktywnością turystyczną (w tym międzynarodową), co związane jest także z rozwojem bazy turystycznej i stałym poszerzaniem usług i oferty turystycznej. Generalnie najwięcej obiektów noclegowych (hotele, motele i pensjonaty) znajduje się w Obwodzie Zakarpackim (193), Lwowskim (110) oraz Województwem Podkarpackim (72), a najmniej w Województwie Lubelskim (50) i Obwodzie Wołyńskim (28). Województwo Lubelskie, podobnie jak Podkarpackie, odwiedziło w 2006 r. 564 tys. turystów (100 tys. zagranicznych), natomiast najmniej – Obwód Wołyński (62,7 tys.).

Według Polskiego Instytutu Turystyki Województwo Lubelskie odwiedziło w 2000 r. ok. 3,6 mln turystów, w tym 1,5mln turystów zagranicznych, natomiast w 2006 r. było ponad 3,3 mln, z tego 1,7 mln turystów zagranicznych. Według danych dotyczących przekroczenia granic na Lubelszczyznę przyjechało w 2006 r. 3,9 mln obcokrajowców. Liczba wszystkich miejsc noclegowych w obiektach turystycznych zbiorowego zakwaterowania (ogółem 314, w tym hotele, motele, pensjonaty, schroniska młodzieżowe) wynosi obecnie 19,8 tys., w tym 10,5 tys. to miejsca całoroczne. W 2000 r. istniało 359 obiektów noclegowych, które

mogły pomieścić 23,3 tys. turystów. W Województwie Lubelskim funkcjonuje także 215 gospodarstw agroturystycznych, w tym ok. 20 ekologicznych (1563 miejsc noclegowych). W 2000 r. było 196 takich gospodarstw, które oferowały 1088 miejsc. Łącznie w sanatoriach Województwa Lubelskiego leczą się ok. 20 tys. osób rocznie, a w szpitalach uzdrowiskowych ok. 6750 osób.

W Województwie Podkarpackim w 2006 r. istniało 128 obiektów noclegowych (tabela.) o całkowitej liczbie 9631 miejsc noclegowych. Dodatkowo w 8 obiektach uzdrowiskowych są 1354 miejsca. Na Podkarpaciu najwięcej obiektów noclegowych znajduje się w powiecie leskim – 314, w tym 181 obiektów wiejskich. Również dużą ilość obiektów noclegowych oferują powiaty: bieszczadzki – 110, krośnieński – 122 oraz sanocki – 102. W 2003 r. na terenie Podkarpacia znajdowało się 551 gospodarstw zrzeszonych w stowarzyszeniach agroturystycznych. W roku 2004 liczba zarejestrowanych gospodarstw wyniosła 570. Ruch turystyczny na obszarze Województwa Podkarpackiego posiada wyraźne cechy sezonowości. Ponad 60% całorocznego ruchu koncentruje się w miesiącach letnich, a szczególnie w okresie wakacyjnym. W 2006 roku Podkarpacie odwiedziło 564 tys. turystów, w tym 64 tys. obcokrajowców. Całkowita liczba miejsc noclegowych wynosi obecnie ponad 201 tys. (15 tys. całorocznych). W 2006 r. udzielono 1 629 396 noclegów, w tym 133 145 turystom zagranicznym. Przejścia graniczne województwa przekroczyło w 2006 r. ponad 14 mln osób.

W Obwodzie Wołyńskim funkcjonuje 27 obiektów hotelowych i jeden pensjonat (ok. 2000 miejsc noclegowych), które nie mogą w pełni zaspokoić zapotrzebowanie na miejsca noclegowe dla corocznie wzrastającej liczby turystów. Natomiast sieć zakładów żywienia zbiorowego i obiektów turystycznych intensywnie się rozszerza. W 2006 roku obwód odwiedziło 62,7 tys. turystów, tzn. o 9,6% więcej, niż w roku 2005. Baza sanatoryjno-uzdrowiskowa obwodu wołyńskiego przyjęła 37,3 tys. kuracjuszy (październik 2005 - wrzesień 2006). W obwodzie funkcjonuje 70 gospodarstw agroturystycznych, zarejestrowano ponad 200 operatorów turystyki zielonej. Liczba osób, które w 2006 roku przekroczyły granicę ukraińsko-polską i ukraińsko-białoruską wyniosła 6,2 mln (o 21% więcej, niż w roku 2005).

W ostatnich 5-ciu latach w Obwodzie Lwowskim notowano wzrost ruchu turystycznego i rozwój infrastruktury turystycznej. Miasto Lwów zajmuje 4 miejsce w kraju (po Krymie, Kijowie i Odessie) jeśli chodzi o napływ turystów krajowych i zagranicznych. W okresie 1998-2005 ilość turystów w Obwodzie Lwowskim zwiększyła się o 50%. Pod koniec okresu 2000-2006 Obwód Lwowski zajął drugie miejsce na Ukrainie (po Obwodzie Kijowskim) pod względem ilości działających przedsiębiorstw hotelowych. Wśród obiektów o charakterze noclegowym najbardziej rozpowszechnionymi w obwodzie, jak i na Ukrainie, były hotele (56,4% i 63,6% odpowiednio). Należy podkreślić, że połowa wszystkich baz turystycznych i schronisk młodzieżowych Ukrainy zlokalizowana jest w Obw. Lwowskim. Najwięcej przedsiębiorstw hotelowych znajduje się we Lwowie (29) i jego okolicach (9). Duża ilość obiektów hotelowych funkcjonuje także w regionie Karpackim (23). Całkowita pojemność zakładów hotelowych w 2006 roku była prawie dwukrotnie wyższa w stosunku do roku 2000. Wzrosła też o 70% liczba turystów korzystających z noclegów. Na początku 2007 roku w obwodzie istniało 9438 miejsc hotelowych. W 2006 roku w Obwodzie Lwowskim obsłużono 93,6 tys. turystów - 3,1% więcej, niż w roku 2005 roku, ale 21,3% mniej, niż w 2000 roku. Za pośrednictwem

firm turystycznych, Obwód Lwowski odwiedziło 8,4 tys. turystów zagranicznych oraz 44,4 tys. obywateli Ukrainy. Za granicę wyjechało 40,7 tys. mieszkańców obwodu (dane za 2006 r.). W ostatnich latach wzrasta ilość podróży obywateli Ukrainy do krajów ościennych. W porównaniu z rokiem 2005 wzrost osiągnął 16,1%, natomiast w stosunku do 2000r. 42,6%. W porównaniu do 2005 roku zwiększyła się liczba turystów, podróżujących w celach zdrowotnych (wzrost od 0,7% w 2005 r. do 4,9% w 2006 r.).

3.3.2. Główne formy turystyki i rekreacji i perspektywy ich rozwoju

Na obszarze transgranicznym rozwijają się różne formy turystyki. Kluczowe znaczenie ma turystyka wypoczynkowo-krajoznawcza, lecznicza, kształceniowa, przyrodnicza (myślistwo, wędkarstwo) i biznesowa. Wzrasta także liczba turystycznych wyjazdów zagranicznych (w tym mały ruch przygraniczny) oraz zaczyna rozwijać się intensywniej turystyka wiejska (agroturystyka), natomiast w Karpatach aktywna turystyka górską (narciarstwo, wędrówki piesze, rowerowe i konne). Po stronie ukraińskiej zachowało się wciąż dużo ośrodków sztuki ludowej, co wraz z dobrze rozwiniętą infrastrukturą kultury (np. muzea, teatry, filharmonia) stwarza szansę rozwoju turystyki o charakterze poznawczo-kulturowym.

Na Lubelszczyźnie zdecydowanie dominuje turystyka wypoczynkowa (pobytowa, rekreacyjna), ale rozwija się również turystyka pielgrzymkowa (do sanktuariów maryjnych w: Kodniu, Leśnej Podlaskiej, Wąwolnicy, Krasnobrodzie; oraz do sanktuarium prawosławnego w Jabłecznej), turystyka do miejsc pamięci narodowej (głównie do miejsc zagłady z czasów II wojny światowej: Majdanek, oraz Sobibór, Bełżec), a także coraz bardziej popularna turystyka wiejska. Natężenie ruchu turystycznego jest znacząco większe w ciepłej połowie roku i koncentruje się w rejonie Kazimierza Dolnego i Nałęczowa, Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego oraz Roztocza, a także w obfitujących w zabytki miastach (głównie Lublin i Zamość).

Na obszarze Województwa Podkarpackiego występuje zróżnicowany poziom rozwoju turystyki. Duża różnorodność walorów turystycznych i duże różnice w zagospodarowaniu turystycznym i paraturystycznym skutkuje różnicami w natężeniu ruchu turystycznego i jego większym natężeniem w południowej części województwa (Bieszczady). Uwzględniając zróżnicowanie potencjałów turystycznych (naturalnych i kulturowych, gospodarczych i organizacyjnych) można wyróżnić trzy obszary:

I) obszar – południowy, obejmujący powiaty: bieszczadzki, leski, sanocki, krośnieński, jasielski, brzozowski, strzyżowski, obszar ten będzie niewątpliwie zdominowany przez turystykę aktywną i kwalifikowaną, jak również przez turystykę kulturową (w różnych jej rodzajach) oraz turystykę na obszarach wiejskich; będzie oferował szereg możliwości wypoczynku zarówno turystom indywidualnym (np. rodziny z dziećmi), jak i grupom zorganizowanym (np. zielone i białe szkoły, pobyty integracyjne i motywacyjne).

II) obszar – centralny, obejmujący powiaty: dębicki, ropczycko-sedziszowski, rzeszowski, łańcucki, kolbuszowski, leżajski, przeworski, jarosławski, przemyski, lubaczowski; najbardziej wyrazistą cechą tego obszaru będzie kumulacja usług, przeznaczonych dla turystów łączących pobyt w regionie, z wyprawą do Europy Południowo-Wschodniej. Będzie to centrum logistyczne, obsługujące turystów, zarówno krajowych, jak i zagranicznych.

Wymagać to będzie rozwoju sieci wyspecjalizowanych biur podróży, usług transportowych, ubezpieczeniowych, odpowiedniej infrastruktury noclegowej i gastronomicznej, wysokowykwalifikowanej kadry przewodnickiej i pilockiej.

III) obszar – północny, obejmujący powiaty: mielecki, tarnobrzeski, stalowowolski, niżański. To obszar obejmujący teren dawnego Centralnego Okręgu Przemysłowego, cechujący się również wysokimi walorami przyrodniczymi. Potencjalnie istnieją tam doskonałe warunki dla rozwoju turystyki aktywnej i specjalistycznej oraz kulturowej (w różnych jej formach).

Wiekowa Wołyń, której prawie trzecią część zajmują lasy, a także setki rzek i jezior o najczystszej w Europie wodzie, zasoby borowiny torfowej, wody mineralne czterech typów – jest unikatową krainą dla turystów. Zabytki historii i kultury, zachowane zwyczaje i tradycje ludowe przyciągają turystów z różnych krajów świata. Wszystko to stwarza sprzyjające warunki do rozwoju i funkcjonowania turystyki leczniczo-wypoczynkowej, kulturowej, krajoznawczej, aktywnej - sportowej, łowieckiej, a także agroturystyki. Pierwsze gospodarstwa agroturystyczne pojawiły się na Wołyniu w roku 2001 na wsiach rejonów szackiego i kiwerckiego. Obecnie turystów przyjmuje ponad 70 gościnnych gospodarstw prawie we wszystkich rejonach obwodu. Ważnym zadaniem na Wołyniu jest dostosowanie do celów turystycznych zamków, kompleksów klasztornych i pałacowo-parkowych. Wiele z tego typu obiektów ma korzystne położenie geograficzne (rejon pogranicza i w pobliżu szlaków międzynarodowych) i może być wykorzystana w działalności turystycznej.

Najbardziej popularnym celem wyjazdów turystycznych w regionie lwowskim jest zagospodarowanie wolnego czasu oraz wypoczynek (86,3%). Ziemia Lwowska ma znaczny potencjał jeśli chodzi o rozwój turystyki uzdrowiskowej, ale także górskiej i narciarskiej. W obwodzie funkcjonują 4 górskie ośrodki narciarskie: Sławsko, Tysowiec, Rozłucz, Turka. Ośrodki te dysponują specjalistyczną infrastrukturą narciarską: tory saneczkowe, trasy zjazdowe i slalomowe, oferują warunki do rozwoju lotniarstwa itp. Ostatnio coraz bardziej popularna staje się turystyka wiejska. Terenami priorytetowymi dla rozwoju turystyki wiejskiej są tereny (miejscowości agroturystyczne) sąsiadujące z obszarami parków narodowych "Beskidy Skolskie" i „Jaworowski”, a także położone w granicach istniejących i projektowanych regionalnych parków krajobrazowych – "Nadsański", "Zniesienia" i "Roztocza Rawskiego". Rozwój turystyki wiejskiej i ekoturystyki na obszarach chronionych obwodu lwowskiego wiąże się z rozwojem turystyki krajoznawczej i kwalifikowanej (piesza, kolarska, konna). Obwód Lwowski ma możliwości związane z rozwojem turystyki religijnej. W obwodzie zachowało się wiele obiektów religijnych o charakterze kultowym. Znaczny potencjał turystyczny mają miasta: Żółkiew, Bełz, Bibrka, Złoczów, Żydaczów, Olesko. Najbardziej znanymi centrami turystyki religijnej w obwodzie są: klasztor Krechowski – pomnik architektury obronnej z XVII w., klasztor Unicki – forteca, w której skład wchodzi zabudowania klasztorne i cerkiew Uspiejska.

W Obwodzie Zakarpackim, ze względu na uwarunkowania fizjograficzne uprzywilejowany jest rozwój różnych form turystyki górskiej (w tym zwiedzanie jaskiń krasowych, słonych; wypoczynek w rejonie wodospadów górskich: Wojwodyński, Trofaniec, Szypot, Horodyliwski, Skakało, Łypowiecki, Łumszorski, Mokriański, Czortowski Młyn) zarówno w okresie letnim jak też zimowym. Ponadto istnieją tu doskonałe warunki do rozwoju turystyki kulturowej

(m.in. wiele interesujących obiektów architektury drewnianej) oraz leczniczej.

W kontekście rozwoju turystyki transgranicznej (pomiędzy Ukrainą i Polską) potencjalne utrudnienia stwarzają:

- trudności wizowe;
- niedostateczna ilość przejść granicznych i ich mała przepustowość;
- niski poziom rozwoju sieci dróg samochodowych i towarzyszącej jej infrastruktury;
- niewłaściwy poziom wsparcia informacyjno-promocyjnego rozwoju turystyki;
- niedostateczna ilość fachowców z zakresu obsługi ruchu turystycznego;
- niski poziom oferty usług turystycznych, w tym hotelowych.

III. ANALIZA SWOT

Obszar przygraniczny polsko-ukraiński charakteryzuje się znaczącymi w skali europejskiej walorami turystyczno-przyrodniczymi i kulturowymi. Generalnie silną stroną tego obszaru, obok korzystnego położenia i wysokiej bioróżnorodności jest ogromne bogactwo kulturowe i różnorodność narodowościowa. Poniżej przedstawiono zidentyfikowane wewnętrzne mocne i słabe strony obszaru objętego Strategią, a także zewnętrzne szanse i zagrożenia. Powstała w ten sposób analiza SWOT (skrót pochodzący od angielskich słów: STRENGTHS - mocne strony, WEAKNESSES - słabe strony, OPPORTUNITIES - szanse i THREAT – zagrożenia).

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
■ rozwinięte zaplecze edukacyjne w zakresie kształcenia kadr na poziomie wyższym	■ duży udział ludności wiejskiej oraz niski poziom jej wykształcenia;
■ sieć ośrodków akademickich z dużym potencjałem badawczym, otwartych na współpracę z sektorem prywatnym i publicznym	■ rosnący deficyt wykwalifikowanych kadr;
■ korzystna struktura wieku ludności;	■ niedostateczna infrastruktura dydaktyczna wyższych uczelni oraz niedostosowanie oferty i procesu kształcenia do potrzeb nowoczesnego społeczeństwa
■ szybki rozwój sieci i struktur współpracy transgranicznej, włączając współpracę miast partnerskich oraz inicjatywy społeczne;	■ przestarzała baza szkolno-edukacyjna (budynki szkolne wymagające remontu i modernizacji);
■ niskie koszty pozyskania dobrze wykształconych kadr;	■ niski stopień współpracy instytucji edukacyjnych, badawczych, rozwojowych oraz innowacyjnych ze sferą gospodarki;
■ mobilność, adaptacja, pracowitość, przedsiębiorczość społeczeństwa obszaru;	■ wysoki poziom bezrobocia wśród ludzi młodych;
■ rozwój społeczeństwa obywatelskiego, dynamiczny rozwój organizacji pozarządowych;	■ niska mobilność przestrzenna i zawodowa pracowników;
■ rozwijający się system ratownictwa medycznego;	■ wysokie ujemne saldo migracji, bezrobocie strukturalne i długotrwałe – szczególnie na wsi;
■ korzystne położenie geograficzne na przecięciu głównych szlaków komunikacyjnych;	■ ubożenie społeczeństwa; niska świadomość społeczna i ekologiczna;

<ul style="list-style-type: none"> ■ wysoka jakość środowiska przyrodniczego (stosunkowo mały stopień antropogenicznego przekształcenia abiotycznych i biotycznych elementów środowiska) stwarzająca możliwości rozwoju różnych form turystyki i rekreacji; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ niewystarczające możliwości pracy na obszarach wiejskich, szczególnie dla kobiet;
<ul style="list-style-type: none"> ■ urodzajne gleby; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ niska sprawność funkcjonowania systemu ochrony zdrowia
<ul style="list-style-type: none"> ■ rozległe kompleksy leśne, rozwój zrównoważonej gospodarki leśnej; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ niski poziom zdrowotności mieszkańców, niski poziom świadomości w zakresie profilaktyki zdrowotnej oraz utrudniony dostęp do usług opieki zdrowotnej;
<ul style="list-style-type: none"> ■ duże zasoby wód mineralnych; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ zagrożenia naturalne (erozja wodna i eoliczna, ruchy masowe, powodzie);
<ul style="list-style-type: none"> ■ wielokulturowe współistnienie dziedzictwa historycznego; obszar koegzystencji i przenikania kultur, wywodzących się ze Wschodniej i Zachodniej cywilizacji europejskiej; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ubogie zasoby wód powierzchniowych (rzeki, jeziora, zbiorniki) oraz ich znaczne zanieczyszczenie;
<ul style="list-style-type: none"> ■ zróżnicowane i dobrze zachowane środowisko kulturowe (znaczące w skali międzynarodowej zespoły zabytkowej architektury i urbanistyki, folklor i kultura tradycyjna, wielowiekowy i wielokulturowy charakter dziedzictwa kulturowego, unikalna architektura sakralna i wiejska); 	<ul style="list-style-type: none"> ■ słabo rozwinięta infrastruktura gospodarki wodno-ściekowej (szczególnie w małych miastach i na terenach wiejskich);
<ul style="list-style-type: none"> ■ zróżnicowana oferta turystyczna – skierowana do różnych segmentów: miłośników kultury, aktywnego wypoczynku (w tym turystyki wodnej, narciarskiej), turystyki pielgrzymkowej, oferta dla hobbystów, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ słabo rozwinięty system gospodarki odpadami komunalnymi oraz odpadami niebezpiecznymi;
<ul style="list-style-type: none"> ■ potencjał do tworzenia pakietów międzynarodowych o dużej ilości produktów i projektów; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ przestarzały i zdegradowany system melioracji i urządzeń wodnych, niewłaściwe funkcjonowanie systemów melioracyjnych;
<ul style="list-style-type: none"> ■ duża gościnność i przyjazne nastawienie do turystów przez przedstawicieli lokalnych społeczności oraz wysoka tolerancja wobec innych narodów, kultur i tradycji; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ wzrastające zagrożenia zdrowia na terenach miejskich (hałas, zanieczyszczenie powietrza);

<ul style="list-style-type: none"> ■ stosunkowo dobrze wykwalifikowana kadra przewodników, organizatorów i pilotów wycieczek turystycznych oraz obecność ośrodków kształcenia kadr dla turystyki; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ znaczna powierzchnia zdegradowanych i niezagospodarowanych terenów po-przemysłowych;
<ul style="list-style-type: none"> ■ stosunkowo dobrze rozwinięty sektor agroturystyczny; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ niespójna i niepełna sieć obszarów chronionych;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ słabo rozwinięta sieć monitoringu i kontroli środowiska (szczególnie na terytorium Ukrainy);
	<ul style="list-style-type: none"> ■ mała ilość zintegrowanych produktów turystycznych oraz pakietów;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ brak oferty dla turystów tranzytowych (niewykorzystany potencjał);
	<ul style="list-style-type: none"> ■ niewystarczające informacje turystyczne o regionie (publikacje drukowane i elektroniczne) oraz zbyt mała ilość punktów informacji turystycznej, ich nierównomierne rozmieszczenie i brak współpracy między nimi;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ nierównomiernie rozmieszczona baza noclegowa, niski standard usług części obiektów noclegowych;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ mała liczba przejść granicznych, brak przejść tzw. małego ruchu granicznego i przejść ruchu turystycznego;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ utrudniona dostępność komunikacyjna wielu rejonów turystycznych;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ słabo rozwinięta infrastruktura paraturystyczna;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ zły stan wielu obiektów zabytkowych;
	<ul style="list-style-type: none"> ■ niewielki entuzjazm władz do rozwijania sektora kulturowego i turystycznego oraz ogólna niska skłonność do rozwoju przedsiębiorczości w dziedzinie upowszechniania dóbr kultury i promocji walorów kulturowych;

SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> ■ szybko rozwijający się sektor kształcenia na poziomie wyższym oraz postępująca integracja tego sektora z europejskim systemem kształcenia (ramach Europejskiej Przestrzeni Edukacyjnej); 	<ul style="list-style-type: none"> ■ niekorzystne trendy demograficzne (starzenie się społeczeństwa oraz stopniowe wyludnianie się obszaru);
<ul style="list-style-type: none"> ■ rosnący poziom ogólnego wykształcenia ludności dający podstawę do budowy gospodarki opartej na wiedzy; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ wysoki odsetek osób w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym;
<ul style="list-style-type: none"> ■ rozwój transferu technologii z systemu szkół wyższych do sektora przedsiębiorstw; wykorzystanie potencjału B + R, tworzenie sieci centrów technologicznych; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ wzrastający drenaż kadr (ujemne saldo migracji i utrwalanie się tendencji odpływu z regionu ludzi młodych i dobrze wykształconych);
<ul style="list-style-type: none"> ■ dostosowanie kształcenia zawodowego i wyższego do nowych wyzwań i wymagań rynku pracy; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ utrwalanie się wysokiego udziału osób nieaktywnych zawodowo; utrwalanie się zjawiska biedy;
<ul style="list-style-type: none"> ■ rozwój infrastruktury i usług społeczeństwa informacyjnego; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ nierówny dostęp do edukacji i rynku pracy źródłem dalszego ubożenia i marginalizacji społeczeństwa;
<ul style="list-style-type: none"> ■ dostęp do instrumentów i środków realizacyjnych polityki strukturalnej i polityk horyzontalnych UE, w tym w dziedzinie turystyki i ochrony środowiska; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ trudności wynikające z niejednoznacznie określonych kompetencji oraz finansów jednostek samorządowych regionów ukraińskich, co powoduje ich znaczne uzależnienie od administracji rządowej;
<ul style="list-style-type: none"> ■ rosnące znaczenie zasobów ludzkich i mobilności siły roboczej, zainteresowanie partnerstwem transgranicznym; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ wejście Polski do strefy Schengen; utrudnienia w kontaktach transgranicznych z państwami spoza UE;
<ul style="list-style-type: none"> ■ zwiększająca się aktywność, potencjał i kompetencje organizacji pozarządowych oraz wzrost ich znaczenia w kontaktach międzynarodowych; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ polityczna niestabilność;
<ul style="list-style-type: none"> ■ harmonizacja systemów ochrony przyrody oraz rozwój i doskonalenie monitoringu środowiska; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ wzrost naturalnych i antropogenicznych zagrożeń środowiska („efekt cieplarniany”, pogorszenie bilansu wodnego, zanieczyszczenia transgraniczne);
<ul style="list-style-type: none"> ■ wykorzystanie wysokich walorów przyrodniczych i kulturowych regionu do rozwoju różnych form turystyki; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ różnice w prawodawstwie ochrony środowiska i przyrody i jego niestabilność (częste zmiany);
<ul style="list-style-type: none"> ■ „EURO 2012” jako szansa na rozwój infrastruktury ochrony środowiska i infrastruktury turystycznej; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ zagrożenia różnorodności biologicznej regionu (urbanizacja i rozpraszanie zabudowy, transport, eutrofizacja, skażenie gleb, fragmentacja siedlisk i ekosystemów);

<ul style="list-style-type: none"> ■ perspektywa wysokich nakładów na zmiany strukturalne w gospodarce rolnej i wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich z uwzględnieniem zachowania walorów przyrodniczo-kulturowych (agro- i ekoturystyka); 	<ul style="list-style-type: none"> ■ transgraniczne przemieszczanie się zanieczyszczeń (odpady, materiały niebezpieczne, obce gatunki fauny i flory, itp.) i transfer przestarzałych technologii;
<ul style="list-style-type: none"> ■ utrwalanie się pozytywnych trendów w turystyce: rosnąca aktywność turystyczna, wzrost zainteresowania Europą Środkową i Wschodnią jako celem podróży, wzrost zainteresowania, aktywnym wypoczynkiem i agroturystyką, wzmożony popyt na wyjazdy weekendowe, rozwój turystyki rodzinnej; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ brak lub nieodpowiednie wykorzystanie środków finansowych przeznaczonych na realizację zadań z zakresu ochrony środowiska, kształcenia i edukacji, turystyki i rekreacji;
<ul style="list-style-type: none"> ■ stworzenie i wypromowanie wizerunku nowego obszaru turystycznego – „Karpaty”; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ „EURO 2012” (wzrost natężenia transportu, zanieczyszczeń, wzrost natężenia ruchu turystycznego);
<ul style="list-style-type: none"> ■ proeuropejskie nastawienie Ukrainy dające możliwość wejścia do UE i otwarcia granicy w ramach umowy z Schengen; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ konkurencja ze strony turystycznych regionów w Europie;
<ul style="list-style-type: none"> ■ rozwój współpracy transgranicznej w ramach Euroregionu Bug; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ wzrost zagrożeń w związku z funkcjonowaniem zewnętrznej granicy Unii Europejskiej pomiędzy Polską i Ukrainą: emigracja ze wschodu, przemyt towarów, międzynarodowa przestępczość;
<ul style="list-style-type: none"> ■ wprowadzenie w życie, ustawowych, jednorodnych standardów w turystyce; 	
<ul style="list-style-type: none"> ■ zachowanie i rozbudowa kapitału kulturowego; silna więź kulturowa i tradycje ludowe w społeczeństwach obszaru transgranicznego (kultywowanie regionalizmu); 	
<ul style="list-style-type: none"> ■ utrzymanie dobrej koniunktury gospodarczej; wzrost zamożności społeczeństwa regionu; 	

PRIORYTETY I CELE POLSKO-UKRAIŃSKIEJ STRATEGII WSPÓŁPRACY TRANSGRANICZNEJ

CEL NADRZĘDNY (GŁÓWNY)

Osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, zorientowanego na przyszłość i atrakcyjnego w kategoriach jakości życia, równości społecznej, środowiska naturalnego, dziedzictwa kulturowego, partnerskiej współpracy i dobrego sąsiedztwa na pograniczu polsko-ukraińskim.

PRIORYTET I. Zrównoważone gospodarowanie przestrzenią i zasobami naturalnymi

Opis priorytetu

Uwarunkowania przyrodnicze i stan środowiska, a także sposób zagospodarowania przestrzennego, w znacznym stopniu determinują jakość i atrakcyjność przestrzeni polsko-ukraińskiego regionu transgranicznego. Na stan środowiska istotnie wpływa poziom wyposażenia obszaru w podstawową infrastrukturę techniczną związaną z ochroną środowiska, jak też działania w zakresie zachowania i restytucji obszarów, które spełniają ważne funkcje ekologiczne. Z przeprowadzonej diagnozy wynika, iż w regionie transgranicznym występują duże dysproporcje w kontekście wyposażenia w infrastrukturę ochrony środowiska pomiędzy obszarami wiejskimi a miastami. Miasta mają zazwyczaj lepiej rozwiniętą infrastrukturę wodno-kanalizacyjną i lepiej zorganizowany system gospodarki odpadami. Gospodarka odpadami komunalnymi i przemysłowymi to kolejne ważne zagadnienie wymagające gruntownego uporządkowania. Dotychczasowy sposób zagospodarowania odpadów, polegający głównie na ich składowaniu na składowiskach, należy zmienić na system umożliwiający skuteczne ograniczenie wielkości strumienia powstających odpadów oraz odzysk surowców i energii z odpadów. Istotnym zagadnieniem jest zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego mieszkańcom regionu, w tym obniżanie ryzyka narażenia na zjawiska powodziowe. Oprócz działań o charakterze inżynierskim (np. budowa wałów przeciwpowodziowych), istotną rolę w tym kontekście powinno odgrywać planowanie przestrzenne. Integralnym elementem wszystkich zamierzeń w ochronie środowiska należy uczynić edukację ekologiczną społeczeństwa. Z kolei zapewnienie udziału społeczeństwa w sprawach dotyczących środowiska wzmocni zainteresowanie mieszkańców pogranicza kwestiami ekologicznymi, a tym samym sprawi, iż będą oni należycie dbali o swoje otoczenie.

Wszystkie działania w ramach tego priorytetu przyczynią się do minimalizowania zagrożeń środowiska, w tym w szczególności w odniesieniu do wód powierzchniowych, podziemnych oraz gleb. Ponadto wzmocniony zostanie system ochrony przyrody pogranicza. Nastąpi współpraca w dziedzinie ujednoczenia badań monitoringowych, wzajemnego informowania się o potencjalnych zagrożeniach ekologicznych. Prowadzenie wspólnych badań przyrodniczych i wdrażanie zintegrowanego systemu zarządzania środowiskiem doprowadzi do ograniczania niekorzystnych procesów i zagrożeń ekologicznych. Oparta na zasadach zrównoważonego rozwoju racjonalna gospodarka zasobami przyrodniczymi

oraz poprawa stanu środowiska wpłyną korzystnie na wizerunek i atrakcyjność turystyczną regionu oraz podniosą jakość życia jego mieszkańców.

Cel 1. Rozwój infrastruktury ochrony środowiska

Rozwój technicznej infrastruktury ochrony środowiska przyczyni się do zapewnienia lepszej jakości podstawowych elementów środowiska, zmniejszenia zewnętrznych kosztów środowiskowych oraz pozwoli na wypełnianie szeregu zobowiązań międzynarodowych w zakresie standardów środowiskowych. W ramach celu powinny być realizowane przedsięwzięcia gospodarki wodno-ściekowej zmierzające do zapewnienia skutecznych i efektywnych systemów zaopatrzenia w wodę oraz zbierania i oczyszczania ścieków komunalnych, w tym na obszarach wiejskich. Wsparcie otrzyma również przygotowanie dokumentacji niezbędnej do wnioskowania i realizacji przedsięwzięcia (dokumentacja techniczna dla projektów).

Drugim istotnym działaniem jest redukcja ilości składowanych odpadów komunalnych i zwiększenie udziału odpadów komunalnych poddawanych odzyskowi i unieszkodliwianiu innymi metodami niż składowanie oraz likwidacja zagrożeń wynikających ze składowania odpadów, w tym niebezpiecznych. Wspierane więc będą działania w zakresie zapobiegania oraz ograniczania wytwarzania odpadów, wdrażania nowoczesnych technologii odzysku, w tym recyklingu, a także likwidacji zagrożeń wynikających ze składowania odpadów oraz rekultywacja terenów zdegradowanych. Działania dotyczące rekultywacji dotyczyć będą przywrócenia naturalnego ukształtowania terenu i/lub osiągnięcia przez glebę lub ziemię zawartości substancji zgodnych z wymaganymi standardami.

Cele operacyjne:

- 1.1. Modernizacja i rozwój systemu gospodarki wodno-ściekowej
- 1.2. Rozwój nowoczesnego systemu gospodarki odpadami komunalnymi, przemysłowymi i niebezpiecznymi

Cel 2. Racjonalna gospodarka wodna i zwiększanie retencji wodnej

Diagnoza wskazuje niewielkie zasoby wodne regionu, wysokie zagrożenie związane z niewłaściwym stanem obiektów technicznych służących retencjonowaniu wody i zabezpieczeniem przeciwpowodziowym. Realizacja celu prowadzi do zapewnienia odpowiedniej ilości zasobów wodnych na potrzeby ludności i gospodarki oraz minimalizacji skutków negatywnych zjawisk naturalnych. W szczególności chodzi o przeciwdziałanie zjawiskom powodziowym, ograniczanie niedoborów wodnych, a także wzmocnienie procesów decyzyjnych poprzez zapewnienie wiarygodnych informacji o funkcjonowaniu środowiska wodnego. Nastąpi zwiększenie ilości zasobów dyspozycyjnych niezbędnych dla ludności i gospodarki pogranicza polsko-ukraińskiego oraz wzrośnie stopień bezpieczeństwa przeciwpowodziowego i efektywność przeciwdziałania skutkom suszy. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na działania prowadzące do renaturyzacji i zwiększania naturalnej retencji dolin rzecznych. Istotna rola w tym kontekście przypada planowaniu przestrzenne za pomocą którego powinien być utrzymany dobry stan ekologiczny dolin, jak również obszarów podmokłych. Do-

tychczasowy system melioracji wodnych regionu transgranicznego zostanie zrewidowany i zmodernizowany aby w jak największym stopniu uwzględniać wymogi ekologiczne oraz wielofunkcyjny rozwój. Ochrona przeciwpowodziowa prowadzona będzie w sposób spójny z zasadami Ramowej Dyrektywy Wodnej oraz z uwzględnieniem ograniczeń wynikających z istnienia obszarów sieci Natura 2000. Wzmocnieniu ulegnie system ostrzegania i monitoringu oraz zarządzania zasobami wodnymi na pograniczu.

Cele operacyjne:

- 2.1. Wykorzystanie zasobów wodnych regionu w racjonalnym rozwoju gospodarczym (turystyka i rekreacja, rolnictwo, leśnictwo itp.).
- 2.2. Ochrona przeciwpowodziowa.
- 2.3. Modernizacja systemów melioracyjnych i rozwój retencji wodnej

Cel 3. Przeciwdziałanie zagrożeniom zdrowia i podnoszenie jakości życia

Realizacja celu będzie skutkowałą zwiększeniem ochrony przed skutkami zagrożeń naturalnych (poza powodzią), współpracą przy usuwaniu skutków takich zagrożeń i przywracaniem środowiska do stanu właściwego. Chodzi m.in. o przeciwdziałanie procesom erozyjnym i ruchom masowym, zarządzania nadzwyczajnymi sytuacjami, które mogą być efektem zmian klimatycznych. Wsparcie uzyskają projekty badawcze dotyczące metod analizowania i prognozowania zagrożeń naturalnych. Ponadto wspierane będą rozwiązania i działania mające na celu ochronę klimatu akustycznego terenów zurbanizowanych. Poprawa jakości powietrza na terenach zurbanizowanych wiąże się natomiast z działaniami ograniczającymi natężenie ruchu samochodowego (proponowanie i rozwój transportu publicznego), ograniczaniem tzw. niskiej emisji, oszczędzaniem energii (np. termomodernizacje budynków), stosowaniem niskoemisyjnych technologii spalania paliw w obiektach o charakterze publicznym oraz wykorzystywaniem alternatywnych źródeł energii. Realizacja działań w ramach tego celu przyczyni się do ograniczenia zagrożeń życia i zdrowia ludności oraz do poprawy jakości życia, w szczególności na terenach zurbanizowanych. Podejmowane działania wpisują się w długookresową strategię przeciwdziałania zmianom klimatycznym.

Cele operacyjne:

- 3.1. Współpraca regionalna w zakresie zapobiegania klęskom żywiołowym.
- 3.2. Ograniczanie zagrożeń związanych z emisją nadmiernego hałasu.
- 3.3. Poprawa jakości powietrza atmosferycznego na terenach zurbanizowanych.

Cel 4. Ochrona różnorodności biologicznej i zachowanie walorów krajobrazowych regionu oraz wzmocnienie systemu obszarów chronionych

Obszar pogranicza polsko-ukraińskiego charakteryzuje się wysokimi walorami przyrodniczymi, które powinny być zachowane dla obecnych i przyszłych pokoleń. Skuteczna ochrona i zarządzanie dziedzictwem przyrodniczym, w tym terenami przyrodniczo cennymi

wymaga koordynacji i podejmowania wspólnych działań, w szczególności w odniesieniu do obszarów, przez które przebiega granica państwowa (np. Międzynarodowe Rezerwy Biosfery). Realizacja działań w ramach tego celu przyczyni się do identyfikacji i obejmowania odpowiednimi formami ochrony terenów o wysokich walorach przyrodniczych. Ponadto wzmocnieniu ulegnie sieć powiązań pomiędzy obszarami poddanymi ochronie (przywracanie drożności korytarzom ekologicznym) oraz sposób zagospodarowania i zarządzania tymi obszarami. Istotnym zadaniem będzie przywracanie właściwego stanu siedlisk przyrodniczych (ekosystemów) i ostoi gatunków na obszarach chronionych wraz zachowaniem zagrożonych wyginięciem gatunków oraz różnorodności genetycznej roślin, zwierząt i grzybów. Wypracowywane będą sposoby ograniczania degradacji przyrody ożywionej oraz strat zasobów różnorodności biologicznej w działalności gospodarczej. Realizacja celu przyczyni się także do wyznaczenia spójnej sieci obszarów Natura 2000 w polsko-ukraińskim regionie transgranicznym. Istotnym elementem działań będzie również kształtowaniem postaw społecznych sprzyjających ochronie przyrody. Opisane działania wpisują się w realizację Międzynarodowej Konwencji o Ochronie Różnorodności Biologicznej.

Cele operacyjne:

- 4.1. Współpraca w zarządzaniu MRB.
- 4.2. Współpraca we wdrażaniu Programu Natura 2000.
- 4.3. Promowanie działań na rzecz zachowania terenów o szczególnych walorach krajobrazowych.
- 4.4. Stworzenie bazy informacyjnej o obszarach o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych.

Cel 5. Wzmacnianie systemu zarządzania ochroną środowiska i kształtowanie świadomości ekologicznej mieszkańców regionu

Z przeprowadzonej diagnozy wynika, iż zakres i jakość informacji o środowisku jest zróżnicowana po polskiej i ukraińskiej stronie regionu transgranicznego. Odmienne procedury monitoringowe i metody badawcze nie sprzyjają spójnemu i skutecznemu zarządzaniu uzyskanymi informacjami. Realizacja celu przyczyni się do harmonizowania i usprawniania funkcjonowania systemu monitoringu środowiska oraz do poprawy dostępu do informacji przyrodniczych. Poprzez aktywne włączanie społeczeństwa do rozwiązywania problemów ekologicznych zwiększy się świadomości ekologiczna mieszkańców pogranicza, kształtowane będą odpowiednie postawy proekologiczne, uzmysłowiona zostanie potrzeba wdrażania właściwych metod ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu. Działania edukacyjne w dziedzinie ochrony środowiska powinny być prowadzone w szerokim zakresie i obejmować wszystkie grupy wiekowe społeczeństwa regionu transgranicznego. Działania w ramach tego celu umożliwiają realizację zobowiązań międzynarodowych, a szczególnie Konwencji z Aarhus.

Cele operacyjne:

- 5.1. Harmonizacja systemu monitoringu środowiska.
- 5.2. Informowanie, udostępnianie, publikowanie danych o środowisku.
- 5.3. Rozwój edukacji ekologicznej.
- 5.4. Wzmacnianie udziału społeczeństwa w działaniach na rzecz ochrony środowiska.

PRIORYTET 2. Transgraniczna integracja społeczna oraz poprawa warunków życia mieszkańców obszaru przygranicznego**Opis priorytetu**

Silna współpraca pomiędzy miejscową ludnością w obszarze transgranicznym, rozwiązywanie problemów społecznych, tworzenie atrakcyjnego środowiska do życia, umacnianie rynków lokalnych i promowanie inicjatyw rozwojowych na różnych poziomach – wszystkie te działania są nieodzowne do zapewnienia zrównoważonego rozwoju. Oba państwa tworzące region przygraniczny są połączone silnymi więzami kulturowymi i wspólnymi okresami historii. Jak przedstawiono w diagnozie stanu, region przygraniczny charakteryzuje się wykształconą ludnością, zwłaszcza na terenach miejskich, wieloma instytucjami edukacyjnymi i naukowymi różnych szczebli i stosunkowo tanią siłą roboczą. Jednak standardy życia są stosunkowo niskie: region przygraniczny boryka się z problemami społecznymi, nierozwiniętymi podstawami materialnymi w instytucjach oświatowych i opieki zdrowotnej, brakiem atrakcyjnych zajęć i zawodów dla wykształconych młodych ludzi, wysoką stopą bezrobocia w polskiej części regionu itp. Dlatego też oś priorytetowa skierowana jest na wspieranie powiązań społecznych będących istotnym elementem integracji społecznej. Priorytet będzie realizowany poprzez realizację określonego zestawu celów strategicznych, które będą stanowić podstawę do określenia wiodących kierunków zadań/działań w ramach celów operacyjnych.

Cel 1: Wspieranie integracji szkolnictwa i rynków pracy

Diagnoza sytuacji społecznej wykazała, że obszar transgraniczny należy do obszarów, gdzie następuje systematyczny odpływ młodej i wykształconej ludności do regionów o silnie rozwiniętej gospodarce. Zjawisko to ma niekorzystny wpływ na rozwój gospodarczy obszaru transgranicznego. Z uwagi na niekorzystną sytuację na rynku pracy po obu stronach granicy, należy wspierać takie rozwiązania systemowe, które przyczynią się do tworzenia nowych miejsc zatrudnienia i złagodzenia problemów rynku pracy. W ramach celu jest promowana i rozwijana współpraca pomiędzy instytucjami rynku pracy i podmiotami tego rynku, w tym poprzez działania mające na celu wspieranie osób powracających na rynek pracy, a także przeciwdziałanie zjawisku wykluczenia społecznego (np. wspieranie sieci transgranicznych na rzecz udostępniania i wymiany informacji o możliwościach znalezienia pracy w obszarze transgranicznym; tworzenie punktów informacyjnych itp.). Na rynku pracy istotną rolę spełniają działania podejmowane w zakresie równości szans i przeciwdziałania dyskryminacji. Niezbędne jest również długofalowe zapewnienie wykształcenia ogólnego i zawodowego na wysokim poziomie, które stanowi kluczowy czynnik skutecznego rozwoju społeczno-go-

spodarczego regionu. Osiągnięcie tego celu ma być możliwe dzięki szerokiemu spektrum działań w szkolnictwie ogólnym i zawodowym, wyższym i szkoleniach. Istotne dla integracji obszarów transgranicznych jest zdobywanie kompetencji językowych i interkulturowych. Wspierane będą przedsięwzięcia w zakresie rozwoju współpracy na rzecz edukacji, w tym przygotowania do pracy oraz realizacji kształcenia ustawicznego. Szczególną uwagę poświęca się działaniom edukacyjnym wspomagającym rozwój społeczeństwa informacyjnego.

Cele operacyjne:

- 1.1. Stworzenie trwałej transgranicznej sieci współpracy instytucji pracy.
- 1.2. Prowadzenie badań i analiz, tworzenie i rozwój wspólnego systemu monitorowania i prognozowania sytuacji na rynku pracy, (ze szczególnym uwzględnieniem regulacji wynikających ze strefy Schengen i małego ruchu granicznego).
- 1.3. Rozwój zasobów ludzkich jako wspólnego potencjału, w tym rozwój wspólnych przedsięwzięć edukacyjnych i naukowych oraz społeczna i zawodowa integracja mieszkańców obszaru transgranicznego.
- 1.4. Stworzenie możliwości prowadzenia badań w obszarze funkcjonowania systemu oświaty, efektywności kształcenia oraz dostosowania jego zakresu do potrzeb rynku pracy, ze szczególnym uwzględnieniem grup społecznych zagrożonych marginalizacją.

Cel 2. Budowanie podstaw dla współpracy transgranicznej w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej oraz aktywnej polityki społecznej

Stan zdrowia mieszkańców regionu przygranicznego jest znacznie gorszy od przeciętnego w obu krajach. Występuje tu znacznie wyższy niż w innych regionach stopień zachorowalności i umieralności ludności, w głównej mierze na choroby nowotworowe i układu krążenia. Prowadzenie działań profilaktycznych i wzrost powszechności dostępu do świadczeń zdrowotnych równocześnie z rosnącą jakością opieki jest niezbędnym elementem rozwoju społeczno-gospodarczego i decyduje w dużej mierze o poczuciu bezpieczeństwa społecznego. Rozwój profilaktyki oraz rynku usług medycznych – zarówno podstawowych, jak i specjalistycznych – dopasowany do zmieniających się potrzeb pozwoli na poprawę warunków życia w regionie transgranicznym. Przeciwdziałaniu i łagodzeniu skutków negatywnych zjawisk wykluczenia społecznego i marginalizacji ważne jest podejmowanie działań umożliwiających tworzenie warunków sprzyjających powstawaniu różnych form asystencji socjalnej nad osobami zależnymi, w tym m.in. osobami starszymi bądź niepełnosprawnymi. Dlatego też należy wzmacniać zarówno działania instytucjonalne, jak i tworzyć warunki do rozwoju oraz efektywnej działalności organizacji pozarządowych realizujących cele społeczne.

Cele operacyjne:

- 1.1. Współpraca z zakresu praktycznej nauki zawodu wspólnie z instytucjami polskimi i ukraińskimi, w kontekście usług ochrony zdrowia, opieki nad osobami starszymi i

niepełnosprawnymi.

- 1.2. Upowszechnianie form aktywnej integracji i pracy socjalnej.
- 1.3. Rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego, działającego na rzecz osób wykluczonych, wymiana i popularyzacja dobrych praktyk.
- 1.4. Organizacja wspólnego zintegrowanego systemu ratownictwa medycznego.

Cel 3. Inicjatywy społeczności lokalnych, promocja integracji społecznej

Cel strategiczny ukierunkowany jest na wzmocnienie współpracy społeczności lokalnych, organizacji pozarządowych, struktur administracyjnych oraz partnerów społeczno-gospodarczych, powołanie nowych sieci struktur współpracy transgranicznej, a także na stworzenie dynamicznego, wykształconego, bezpiecznego i zdrowego społeczeństwa. Cel ten będzie osiągnięty m.in. poprzez wdrożenie wspólnych działań w dziedzinie edukacji, opieki zdrowotnej i pomocy społecznej. Niezbędne będą działania ukierunkowane na poprawę jakości edukacji, szerokiej dostępności do kształcenia ustawicznego oraz zapewnienie wysokiej jakości opieki zdrowotnej i społecznej. Jednocześnie rozwój transgranicznego rynku pracy znacznie przyczyni się do zmniejszenia bezrobocia w regionie i do lepszej integracji grup marginalizowanych. Wymiana doświadczeń będzie służyć promocji równości szans, zwiększenia mobilności i elastyczności siły roboczej, wzmocnionych zdolności adaptacyjnych pracowników do potrzeb rynku pracy. Nawiązywanie i wzmacnianie bezpośrednich kontaktów będzie służyć poprawie partnerstwa społecznego, czego efektem będzie wzmocnienie spójności społecznej, wzrost przychodów społeczności lokalnej oraz atrakcyjności regionu transgranicznego jako obszaru dynamicznego, oferującego ciekawe możliwości rozwoju zawodowego.

Cele operacyjne:

- 3.1. Nawiązanie i wzmacnianie bezpośrednich kontaktów pomiędzy polską i ukraińską społecznością na terenach przygranicznych.
- 3.2. Tworzenie bazy dla przygotowywania pilotażowych i innowacyjnych projektów koncentrujących się wokół wymiany dobrych praktyk.
- 3.3. Tworzenie tematycznych sieci i grup współpracy partnerskiej.
- 3.4. Promocja i wymiana doświadczeń w zakresie wolontariatu jako formy integracji defaworyzowanych grup społecznych.

PRIORYTET 3. Wspieranie rozwoju turystyki i ochrona dziedzictwa kulturowego

Walory turystyczne są istotnym atutem polsko-ukraińskiego regionu transgranicznego. Przewiduje się, że sektor turystyczny będzie w przyszłości jednym z filarów regionalnych gospodarek. Stworzenie wspólnej oferty turystycznej obejmującej wiele form turystyki i rekreacji stworzy możliwość aktywizacji lokalnych przedsiębiorców i władz samorządowych, a także umożliwi podjęcie szeregu działań o charakterze naukowym, szkoleniowo-edukacyjnym i marketingowym. Realizacja priorytetu pozwoli także na przyspieszenie tempa rozwoju obszarów wiejskich, gdzie w większości położone są miejsca atrakcyjne pod względem przyrodniczym i kulturowym. W ramach osi priorytetowej realizowany będzie program rozwoju i unowocześniania infrastruktury turystycznej i paraturystycznej. Podejmowane działania powinny być zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju i zachowania zasad ochrony przyrody.

Cel 1. Identyfikacja i rozwój ukraińsko-polskiego terytorium transgranicznego jako jednolitego regionu turystycznego.

Polsko-ukraiński region transgraniczny odznacza się wysokim potencjałem turystycznym, który nie jest jednak jeszcze w pełni rozpoznany. Identyfikacja i zestawienie najistotniejszych walorów pozwoli na stworzenie wyjątkowej, zintegrowanej oferty turystycznej i wypromowanie tego obszaru w Europie i na świecie. Ponadto rozwijane będą i doskonalone wspólne produkty turystyczne.

Obszar transgraniczny posiada duży potencjał atrakcji turystycznych. Walory krajobrazowe i przyrodnicze kilku krain geograficznych są podobne do siebie po obu stronach granicy: Polesie Lubelskie i Polesie Wołyńskie, Wyżyna Zachodniowołyńska i Wyżyna Wołyńska oraz Roztocze, sięgające od Kraśnika do Lwowa.

Dziedzictwo kulturowe pogranicza jest pokłosiem wspólnej historii. Na obszarze transgranicznym skupiają się obiekty dziedzictwa kulturowego, zarówno sakralnego jak i świeckiego, które są odbiciem współistnienia obok siebie wielu religii i narodów. Po obu stronach granicy zachowały się zabytki materialnej i duchowej spuścizny kościoła katolickiego, prawosławnego, unickiego a także judaizmu, islamu oraz kościoła ormiańskiego i ewangelicko-augsburskiego. Wśród ciekawszych zabytków świeckich wyróżniają się obiekty kultury prehistorycznej i historycznej, obiekty obronne, zabytki dworskie i pałacowe – należące często do tych samych rodów w Polsce i na Ukrainie, zespoły urbanistyczne, pojedyncze obiekty architektury miejskiej i wiejskiej.

Najważniejsze atrakcje turystyczne mogą być podstawą stworzenia grupy produktów turystycznych, które powinny zostać powiązane przestrzennie na terytorium Polski i Ukrainy. Identyfikacja terytorium transgranicznego, jako jednolitego regionu turystycznego jest konieczna już dzisiaj, ponieważ wejście Ukrainy do Unii Europejskiej pozwoli na łatwiejsze udostępnienie turystom z obu krajów oraz z innych państw, nowego, ciekawego i konkurencyjnego regionu turystycznego w Europie.

Cele operacyjne:

- 1.1. Stworzenie atrakcyjnej i unikalnej, zintegrowanej oferty turystycznej na podstawie istniejącego potencjału regionu transgranicznego.
- 1.2. Rozwój istniejących wspólnych produktów turystycznych.
- 1.3. Stworzenie nowych zintegrowanych produktów turystycznych i przekształcenie atrakcyjnych obiektów w produkty turystyczne.

Cel 2. Rozwój zintegrowanego systemu marketingu i promocji polsko-ukraińskiego regionu transgranicznego na Ukrainie, w Polsce i za granicą.

Marketing odgrywa obecnie bardzo istotną rolę w promowaniu produktów turystycznych. Realizacja celu pozwoli na podejmowanie wspólnych działań marketingowych na płaszczyźnie badawczej i praktycznej oraz stworzenie jednolitej marki turystycznej regionu transgranicznego. Ponadto wzmocnione zostaną działania mające za zadanie rozwój i doskonalenie systemu informacji turystycznej. Upowszechniona zostanie także dostępność różnorodnych materiałów informacyjnych ze sfery turystycznej.

Cel priorytetowy będzie można osiągnąć, jeżeli polsko-ukraińskie terytorium transgraniczne będzie prowadziło wspólną promocję turystyczną oferowanych tam produktów. Działania marketingowe należy oprzeć na strategii wspólnych działań z zastosowaniem nowoczesnych narzędzi i technik badawczych. Dotychczas działania takie prowadzono sporadycznie.

„Nic o nas bez was” – takie hasło robocze powinno przyświecać wspólnym działaniom marketingowym, co oznacza, że promując polskie produkty turystyczne należy lansować je w powiązaniu z produktami ukraińskimi i vice versa. Najlepiej gdyby były to produkty o charakterze regionalnym – transgranicznym.

Stoiska promocyjne na zagranicznych, krajowych i lokalnych targach turystycznych powinny występować pod wspólnym szyldem i logo regionu transgranicznego. Wydawnictwa promocyjne, zarówno książkowe jak i multimedialne, reklamujące turystyczne produkty transgraniczne, wydawane w Polsce lub na Ukrainie powinny być wspólnie opracowywane redakcyjnie i konsultowane, opatrzone logo regionu.

Cel operacyjny będzie mógł być spełniony tylko wówczas, jeżeli region stanie się rozpoznawalny przez turystów w całej Europie.

Cele operacyjne:

- 2.1. Stworzenie marki transgranicznego regionu turystycznego.
- 2.2. Rozwój transgranicznego systemu informacji turystycznej i zapewnienie dobrej dostępności do informacji turystycznej.
- 2.3. Realizacja wspólnych działań marketingowych z uwzględnieniem badań rynku.

Cel 3. Zrównoważony rozwój i zagospodarowanie przestrzenne transgranicznego regionu turystycznego.

Sektor turystyczny funkcjonuje efektywnie w warunkach dobrej dostępności komunikacyjnej i odpowiednio zorganizowanej infrastruktury turystycznej. Jednakże rozwój infrastruktury turystycznej powinien być zharmonizowany z zasadami polityki ekologicznej, wymogami ochrony środowiska i krajobrazu oraz zgodny z zasadami kształtowania ładu przestrzennego. W tym kontekście istotną rolę należy przypisać wzmocnieniu planowania przestrzennego w kontekście rozwoju turystyki i rekreacji.

Transgraniczny region turystyczny posiada wybitne walory przyrodnicze, szczególnie na obszarach pojeziernych, a także w rejonie karpackim, roztoczańskim i doliny Bugu. Wymienione obszary są objęte różnymi formami ochrony przyrody, a ich wysoka atrakcyjność przyciąga coraz liczniejsze grupy turystów. Istnieje zatem potrzeba opracowania i wdrożenia działań zmierzających do uzyskania, zgodnego z wymogami ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju, zagospodarowania przestrzennego i komunikacyjnego. Potrzebny jest wspólny system komunikacyjny, poczynając od sieci dróg, przez odpowiednią infrastrukturę na przejściach granicznych, parkingi przydrożne w miejscach docelowych, szlaki turystyczne odpowiednio dostosowane do potrzeb turystów i barier chłonności przyrodniczej, a także ścieżki przyrodniczo-dydaktyczne wyposażone w niezbędną infrastrukturę techniczną.

Ukierunkowane badania i studia terenowe, prowadzone wspólnie, a także obowiązujące plany zagospodarowania przestrzennego terytoriów transgranicznych powinny być uwzględniane przy realizacji rozwoju turystyki w obszarze transgranicznym Polski i Ukrainy. W wyniku realizacji tego typu działań poprawi się dostępność komunikacyjna do miejsc i obszarów popularnych wśród turystów, jak też pojawią się nowe możliwości penetracji turystycznej w regionie.

Cele operacyjne:

- 3.1. Zwiększenie dostępności komunikacyjnej regionu i obiektów turystycznych.
- 3.2. Rozwój infrastruktury turystycznej i towarzyszącej, zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.
- 3.3. Ochrona środowiska i zachowanie krajobrazów historyczno – kulturowych.

Cel 4. Przygotowanie wysokowykwalifikowanych fachowców dla obsługi ruchu turystycznego, a także menadżerów turystyki transgranicznej.

Systemy kształcenia i sposoby wyłaniania fachowców do obsługi ruchu turystycznego są odmienne w Polsce i na Ukrainie. Nie ma żadnej uczelni wyższej lub szkoły pomaturalnej o kierunku turystyka transgraniczna.

Przygotowanie wysokokwalifikowanych fachowców-menedżerów turystyki transgranicznej staje się więc celem priorytetowym. Ten cel może być zrealizowany dwutorowo. Po pierwsze - należy stworzyć system i program takich szkoleń, które powinny odbywać się wspólnie dla kandydatów polskich i ukraińskich, po drugie – wraz z rozwojem turystyki transgranicznej, oddolnie zaczną częściej pojawiać się osoby, które staną się

fachowcami poprzez własną praktykę przy organizacji i obsłudze turystyki transgranicznej. Działania w zakresie przygotowania kadr dla rozwoju turystyki powinny koncentrować się na pierwszej opcji.

Szkolenia kadr należałoby prowadzić na poziomie różnych grup: samorządowym, uniwersyteckim, szkolnym, a także zawodowym tzn. wśród kadry usługodawców, z właścicielami gospodarstw agroturystycznych włącznie.

Ten cel priorytetowy powinien być realizowany jako jeden z pierwszych i to w oparciu o osobną strategię oraz istotne wsparcie finansowe z funduszy europejskich.

Cele operacyjne:

- 4.1 Podwyższenie kwalifikacji fachowców ze sfery turystycznej i kształtowanie proturystycznego stosunku mieszkańców pogranicza.
- 4.2. Przygotowanie nowych specjalistów z dziedziny obsługi ruchu turystycznego i wysokowykwalifikowanych specjalistów dla wyższych uczelni w kontekście kształcenia kadr turystycznych.
- 4.3. Prowadzenie wspólnych badań naukowych z zakresu turystyki.

Cel 5. Stworzenie silnego i zintegrowanego otoczenia instytucjonalnego rozwoju turystyki na pograniczu polsko-ukraińskim.

Otoczenie instytucjonalne rozwoju turystyki na pograniczu polsko-ukraińskim warunkuje sprawne funkcjonowanie sektora turystycznego. W tym kontekście bardzo ważne jest rozwijanie współpracy z zakresu turystyki pomiędzy odpowiednimi władzami szczebla samorządowego a także organizacjami społecznymi regionu transgranicznego. W kształtowaniu pozytywnych zmian gospodarczych regionu znaczącą rolę powinna odegrać sfera kultury i dziedzictwo kulturowe. Bogactwo tradycji kulturowych i czyste środowisko, które stanowią o potencjale regionu, wymagają ciągłej troski i opieki ze strony władz i społeczeństwa. Zabieganie o właściwy stan dóbr kulturowych i ich efektywna promocja to inwestycja długofalowa, która powinna wymagać ciągłego zaangażowania wielu instytucji. Istotne znaczenie w osiągnięciu celu będzie miała również wymiana doświadczeń i współpraca przedsiębiorstw turystycznych regionu. Pozwoli ona na wypracowywanie dobrych praktyk i wysokich standardów oraz podnoszenie poziomu świadczonych usług turystycznych.

W oparciu o dotychczasowe doświadczenia, uwidacznia się coraz większe zainteresowanie współpracą w zakresie rozwoju turystyki transgranicznej, zarówno ze strony władz państwowych i samorządowych jak i przedstawicieli usługowej branży turystycznej. Nie jest to jednak zainteresowanie duże u wszystkich przedstawicieli władz samorządowych, zwłaszcza niższego szczebla np. w gminach. Z sondażowych rozmów wynika, że rozwojem turystyki transgranicznej najbardziej zainteresowane są władze i społeczeństwa gmin, które leżą w bezpośredniej strefie nadgranicznej lub położonych przy szlakach tranzytowych, które wiodą wprost do przejść granicznych. Wśród przedstawicieli branży turystycznej zainteresowanie jest uzależnione od profilu własnej działalności i wynikających z tego korzyści, np. właściciele bazy noclegowej w obszarze stricte nadgranicznym oraz przy szlakach tranzytowych, wykazują szersze zainteresowanie a pozostali znacznie mniejsze.

Niestety, wśród polskich biur podróży tylko niewielka ich ilość (ok. 10-15 %) organizuje wyjazdy turystyczne do ukraińskiej części obszaru transgranicznego, natomiast wśród ukraińskich biur podróży zainteresowanie przyjazdami na teren polskiego obszaru transgranicznego jest 2-3-krotnie większe.

Najtrudniejszą barierą do pokonania by ten stan zmienić są permanentne trudności przy pokonywaniu przejść granicznych. Innymi przeszkodami są też mała podaż i niedostateczna promocja transgranicznych produktów turystycznych.

Cele operacyjne:

- 5.1. Wzmocnienie współpracy polskich i ukraińskich instytucji samorządowych i społecznych oraz transgranicznej współpracy w zakresie turystyki.
- 5.2. Zwiększenie zainteresowania i gotowości struktur władzy co do poparcia przedsiębiorczości w sferze kulturowej i turystycznej oraz wzmocnienie dbałości o dobra kulturowe i efektywna promocja walorów kulturowych.
- 5.3. Rozwój i współpraca przedsiębiorstw turystycznych regionu transgranicznego, kształtowania klastra turystycznego.

WSKAŹNIKI Z ZAKRESU TURYSTYKI (DANE ZA ROK 2006)

I. Obiekty noclegowe turystyki							
I.p		Jednostka	Zakarpaci	Podkarpackie	Lwowski	Wołyński	Lubelskie
1.	Hotele i motele	liczba obiektów	110	58	110	27	48
		miejsca noclegowe ogółem/miejsca całoroczne	4525	3695	9438	1948	4750
2.	Pensjonaty	liczba obiektów	83	14		1	2
		miejsca noclegowe ogółem/miejsca całoroczne	6518	685		44	120
3.	Schroniska młodzieżowe, domy wycieczkowe	liczba obiektów	79	13	18	71	37
		miejsca noclegowe ogółem/miejsca całoroczne	1120	763		2076	1860
4.	Ośrodki wczasowe, wypoczynkowo-szkoleniowe	liczba obiektów	72	43		560	93
		miejsca noclegowe ogółem/miejsca całoroczne	1280	4488	2143	3511	3919/1871
5.	Zakłady uzdrowiskowe	liczba obiektów	28	8		11	6
		miejsca noclegowe ogółem	5026	1354	21157	8065	950
6.	Liczba turystów ogółem/ liczba turystów zagranicznych	tys.	320,6/80	564/64,1	93,6/8,4	201/29	564 tys./99,7
7.	Liczba miejsc noclegowych ogółem/ liczba miejsc całorocznych	tys.	18.719/17.439	201,7/15,1	4306	-	19,8/10,5
8.	Korzystający z noclegów ogółem/ turyści zagraniczni	tys.	-	564387/64106	278,2/57,9	-	565/95
9.	Udzielone noclegi ogółem, w tym turystom zagranicznym	tys.	-	1629396/133145	624,0/109,3	-	1290/155
10.	Liczba gospodarstw agroturystycznych, w tym ekologicznych		143	570	79	-	215 (20)
	- liczba miejsc noclegowych w gospodarstwach agroturystycznych i ekologicznych		858	7581		-	1563
11.	Odsetek turystów w gospodarstwach agroturystycznych w liczbie turystów ogółem	%	8	-		-	8-10

II. Infrastruktura turystyczna							
I.p		Jednostka	Zakarpaci	Podkarpackie	Lwowski	Wołyński	Lubelskie
12.	Szlaki turystyczne (piesze; rowerowe; konne; wodne; kolejowe) ogółem	ilość	129	228	3/92	9	
		długość szlaków w km	-	9619,9		-	3800
	Pieszne	ilość	82	90		-	78
		km	-	2773,5		-	3185km
	Rowerowe	ilość	27	29	3	-	>30
		km	-	2670,8		-	840 km
	Wodne	ilość	4	3		-	-?
		km	-	710		-	-
	Konne	ilość	16	15	4	-	>3
		km	-	382		-	>50km
13.	Kolejka wąskotorowa	km	67	71	-	0	25
14.	Ośrodki jeździeckie (konne)	liczba	16		3	1	45
15.	Kapieleiska	liczba	34	50		20	ok. 70
16.	Baseny, w tym całoroczne	liczba	43	62	12	7	32 (22)
17.	Ośrodki turystyki podwodnej	liczba ośrodków	-		1	1	1?
18.	Turystyka żeglarska	liczba ośrodków	-		-	0	?
19.	Wyciągi narciarskie	liczba ogółem	74	28	14	0	12
		długość w km ogółem	-	30	-	0	>2,5
20.	Lotniska sportowe	liczba	1	4	1	0	4

III. Infrastruktura żywnościowa							
21.	placówki gastronomiczne w turystycznych obiektach zbiorowego zakwaterowania (restauracje, bary i kawiarnie, stołówki,)	liczba	339	296	2276	1101 (punkty 21 i 22)	247
IV. Urządzenia paraturystyczne							
I.p	Jednostka	Zakarpcki	Podkarpackie	Lwowski	Wołyński	Lubelskie	
22.	Banki, bankomaty	liczba	93/302	400/166	82	379	
23.	System ratownictwa medycznego	liczba ośrodków	23	?	385	156	
V. Infrastruktura uzdrowiskowa							
24.	Uzdrowiska	ilość		4	139		2
		liczba miejsc		?	24800		950
VI. Dostępność drogowa							
25.	Drogi krajowe o znaczeniu międzynarodowym ogółem	km	240	771,6		158	1000
	- Autostrady	km	0	0	8336,8	-	
	- Drogi ekspresowe	km	0	0		-	
	- Wojewódzkie o znaczeniu międzyregionalnym	km	610	1665,7		593,4	2200
26.	Gęstość utwardzonych dróg publicznych	km/100km ²	-	79,4	374,2	31,4	9
27.	Udział dróg dwujezdniowych w długości dróg ogółem	%	-	0		-	100km
28.	Miejsca Obsługi Podróżnych (MOP)	liczba	265			117	?
VII. Dostępność kolejowa							
29.	Gęstość eksploatowanych linii kolejowych	km/100km ²	-	5,5		3,04	5,8
30.	Linie kolejowe dostosowane do prędkości 160km/h	liczba/ długość w km	0	?	1292,8	-	brak

VIII. Dostępność lotnicza							
I.p	Jednostka	Zakarpcki	Podkarpackie	Lwowski	Wołyński	Lubelskie	
31.	Porty lotnicze	liczba	1	1	1	0	-
32.	Inne lotniska, które mogą obsługiwać ruch pasażerski		1	4	1	0	2
33.	Ruch pasażerski w portach lotniczych ogółem rocznie	tys.	7,5	208102		0	-
IX. Infrastruktura graniczna							
34.	Przejścia graniczne ogółem	Liczba	21	16	8	9	5
	- drogowe	Liczba	16	5	4	6	
	- kolejowe	Liczba	4	4	3	3	
	- lotnicze	Liczba	1	2	1	0	-
	- turystyczne	Liczba	0	5	-	0	
35.	Odległość między przejściami gran.	km średnia	25		77,4	-	50km
36.	Ruch na przejściach granicznych	mln. osób	7,5	14	13,1	6,2	12
X. Infrastruktura kultury, obiekty obsługi turystyki							
37.	Ośrodki TV		4	1	2	3	1
38.	Opera, konserwatorium, filharmonia	liczba	1	1	3	1	1
	- Miejsca w instytucjach muzycznych	tys.	820	983			535
39.	Orkiestra	liczba	-		13	1	20
40.	Muzeum	liczba	52	35	17	10	39
41.	Teatr	liczba	4	3	11	2	4
	- liczba miejsc w teatrach	tys.	1500	667	399,2	1,8	0,58
42.	Kino	liczba	47	37	81	21	30
	- liczba miejsc w kinach	tys.	-	11392	125,5	-	8,5
43.	Galerie artystyczne	liczba	8	4	-	-	9
	- liczba osób odwiedzających	tys.	-	67,9	1323,0	-	64
	- ilość wystaw, ekspozycji		-	170	236	-	130
44.	Domy kultury, kluby, świetlice	ilość na 1000 mieszkańców	4		10	680	190

45.	Uczestnicy imprez i wydarzeń kulturalnych	tys.	-				2040
46.	Kluby sportowe	liczba	35	1203		243	203
47.	Ogród botaniczny	liczba	14	1	10	1	1
48.	ZOO – ogród zoologiczny	liczba	4	0		1	1
49.	Sklepy	liczba	17 tys.	20,7 tys.	4958	1368	23 tys.
50.	Stacje paliw i obsługi pojazdów	liczba	265	508	321	117	710

XI. Dziedzictwo kulturowe

I.p	Jednostka	Zakarpcki	Podkarpackie	Lwowski	Wołyński	Lubelskie	
51.	Historyczny układ przestrzenny (układ, zespół urbanistyczny i ruralistyczny)			14 międzynarodowe		?	
	- wpisany na listę światowego dziedzictwa	liczba	0	2		1	
	- uznany za pomnik historii	liczba	424	2	2637 region.	860	2
	- wpisany do rejestru zabytków	liczba	8024	3843	794 krajowe	35	3705
52.	Obiekty archeologiczne (grodziska, kurhany, inne)	liczba	1029		834	149	84
53.	Zabytki architektury i budownictwa o znaczących walorach						-
	- obronne (zamek, ruiny zamku, twierdza, linie obronne)	liczba	15	21	12	2	8?
	- zespół rezydencjonalny (pałac, dwór)	liczba	8	16	6	-	-
	- budynki użyteczności publicznej	liczba	14	?	34	1	-
	- miejsca martyrologii i wydarzeń historycznych	liczba	22	?	6	-	>5
54.	Wielokulturowość regionu						-
	- zasięg prawosławia i innych wyznań	%?	60	?	84,4		-
	- kościoły	liczba	802	?	130	5	>200
	- zespoły klasztorne	liczba	43	?		12	-
	- cerkwie, bożnice	liczba	-	?	2323	114	54
	- ośrodki pielgrzymkowe	liczba	2	6		4	-
	- cmentarze (historyczne...)	liczba	79 żydowskie; 8 niemieckie	?	6	-	-

XII. Ośrodki sztuki ludowej

I.p	Jednostka	Zakarpcki	Podkarpackie	Lwowski	Wołyński	Lubelskie	
55.	Tkactwo	liczba	8	-	4	8	1
56.	Garncarstwo	liczba	11	-	4	3	6
57.	Kowalstwo	liczba	72	-	20	-	1
58.	Plecionkarstwo	liczba	114	-	20	6	?
59.	Malarstwo	liczba	38	-	6	4	
60.	Plastyka zdobnicza i obrzędowa	liczba	24	-	2	9	
61.	Rzeźba	liczba	93	-	6	7	1

WSKAŹNIKI Z ZAKRESU OCHRONY ŚRODOWISKA

	WODY	jednostka	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Wody powierzchniowe ogółem	ha							
	Lubelskie		14814	15355	15875	16360	17152	17485	17941
	Podkarpackie		27991		21124	21565	20399	19694	19477
	Wołyński		45500	45500	45500	45500	45500	45600	45600
	Lwowski		42600	42500	42600	42800	42700	42700	42700
	Zakarpcki		1 560	1 560	1 560	1 560	1 560	1 560	1 560
2.	Zasoby eksploatacyjne wód podziemnych	hm ³							
	Lubelskie					1127,4	1137,7	1142,8	1149,6
	Podkarpackie						501,4	502,3	503,3
	Wołyński							62,04	62,00
	Lwowski								133
	Zakarpcki		-	-	-	-	39,95	38,18	39,08
3.	Pobór wody na potrzeby gospodarki narodowej i ludności	hm ³							
	Lubelskie		366	345	344	314	355	364	378
	Podkarpackie								
	Wołyński		54,00	48,00	43,1	44,99	50,4	57,00	55,1
	Lwowski				295,9	272,2	259,86	202,8	244,5
	Zakarpcki		-	-	-	62,3	62,17	58,89	58,85
	POWIETRZE	jednostka	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Emisja zanieczyszczeń powietrza z zakładów szczególnie uciążliwych (gazy bez CO₂)	t/rok							
	Lubelskie		4574578	4292741	5203813	5127952	5287938	5283674	5078586
	Podkarpackie						25331	26680	25842
	Wołyński		42300	45000	43800	43500	51700	50400	56800
	Lwowski		108600	114600	97500	96100	89900	95822	110631
	Zakarpcki		7700	7800	7800	12500	9617	26581	25630
2.	SO₂	t/rok							
	Lubelskie		21834	21259	21346	18643	19038	19103	18581
	Podkarpackie			15 900			13762	14576	14123
	Wołyński		2100	2000	1700	1100	1400	1600	1300
	Lwowski		48480	52520	45640	43230	37900	40629	46219
	Zakarpcki		-	-	-	-	360	327	271
3.	NO₂	t/rok							
	Lubelskie		10518	9178	9718	9993	11083	10803	9874
	Podkarpackie			7 400			6239	6466	6514
	Wołyński		1000	800	700	800	800	700	800
	Lwowski				7800	8800	7700	8272	8982
	Zakarpcki		-	-	-	-	3684	3562	2818
4.	CO₂	t/rok							
	Lubelskie		4 533 80	4254946	5164905	5090796	5249655	5245365	5041535
	Podkarpackie			2 470			3511526	3492763	3567680
	Wołyński		3400	3100	2800	2600	1600	1600	1600

	Lwowski				7400	9600	8200	8669	9536
	Zakarpacki		-	-	-	-	862	837	692
5.	Emisja zanieczyszczeń powietrza z zakładów szczególnie uciążliwych (pyły)	t/rok							
	Lubelskie		8033	7196	7294	6878	6681	6732	5463
	Podkarpackie						3530	3880	3208
	Wołyński								
	Lwowski		30600	27800	20000	18300	16750	17790	20120
	Zakarpacki		-	-	-	895	945	1095	959
6.	Liczba zakładów uciążliwych dla czystości powietrza, emitujących pyły i gazy								
	Lubelskie		95	97	102	106	102	103	106
	Podkarpackie			129			87	85	88
	Wołyński		293	316	303	302	216	204	210
	Lwowski								
	Zakarpacki		12	-	-	-	-	-	7
	LASY	jednostka	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Powierzchnia gruntów leśnych	ha							
	Lubelskie		558892	561674	564532	565755	567326	567725	?
	Podkarpackie		685029		684444	685681	691248	695322	697788
	Wołyński		-	689600	690500	690800	690900	691800	693000
	Lwowski		680000	680100	683100	692000	692600	693300	693800
	Zakarpacki		657500	657500	657600	657600	657800	657800	657800
2.	Lesistość	%							
	Lubelskie		22	22,2	22,3	22,4	22,3	22,4	22,5
	Podkarpackie		36,3	36,3	36,4	36,4	36,5	36,6	36,8
	Wołyński		-	34,2	34,3	34,3	34,3	34,3	34,3
	Lwowski		31,1	31,1	31,3	31,7	31,7	31,8	31,8
	Zakarpacki		51,6	51,6	51,6	51,6	51,6	51,6	51,6
	INFRASTRUKTURA KOMUNALNA	jednostka	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Długość czynnej sieci wodociągowej	km							
	Lubelskie		14814	15352	15875	16360	17152	17485	17941
	Podkarpackie						12213,1	12492,7	12676,9
	Wołyński		1441,4	-	-	1496,7	1553,7	1567,8	1615,6
	Lwowski		4566	4702	4703	4815	4734	4729	4809
	Zakarpacki		-	-	-	-	-	-	-
2.	Długość czynnej sieci kanalizacyjnej	km							
	Lubelskie		2380	2564	2750	2953	3183	3366	3652
	Podkarpackie						8017,6	8786,4	9283,3
	Wołyński		301,6	-	-	302,9	304,6	306,6	314,1
	Lwowski		1540,5	1599,9	1650,6	1700,7	1729,5	1645,6	1654,8
	Zakarpacki		-	-	-	-	-	-	-
3.	Ludność korzystająca z sieci kanalizacyjnej (miasto)	%							
	Lubelskie		79,9		83,5	83,7	84,4	84,9	85,1

	Podkarpackie		80,4	80,6	81,7	82,1	82,6	83,2	83,6
	Wołyński		70,3	-	-	71,0	72,1	72,4	72,7
	Lwowski		82,1	82,8	84,1	83,6	83,6	83,1	82,2
	Zakarpcki		-	-	-	-	-	-	-
4.	Ludność korzystająca z sieci wodociągowej (miasto)	%							
	Lubelskie		89		92,7	92,8	93,1	93,3	93,4
	Podkarpackie		88,1		90,5	90,7	91,0	91,4	91,5
	Wołyński		72,0	-	-	72,5	73,6	73,9	74,4
	Lwowski		82,3	83	84,1	83,6	83,6	83,1	82,2
	Zakarpcki		-	-	-	-	-	-	-
5.	Ścieki przemysłowe i komunalne odprowadzane do wód lub do ziemi (ogółem)	dam ³ /r							
	Lubelskie		159703	126705	127496	120902	142320	143967	162271
	Podkarpackie			174300	193600	190800	180900		
	Wołyński		56800	54700	51600	53900	55700	55200	54600
	Lwowski		321900	306400	298200	282600	280000	290300	271100
	Zakarpcki	mln m3	-	-	-	-	54,74	53,2	53,934
6.	Ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków ogółem	%							
	Lubelskie		47,8	48,8	49,6	49,9	50,5	51	51,9
	Podkarpackie						49,6	52,1	54,3
	Wołyński		40,3	-	-	41,3	42,6	43,9	44,8
	Lwowski						39,8	40,4	42,1
	Zakarpcki								
7.	Ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków (miasto)	%							
	Lubelskie		93,2	93,9	93,9	93,5	93,5	93,8	94,1
	Podkarpackie		81,9		82,3	82,4	83,4	83,8	96,4
	Wołyński								
	Lwowski						82,1	87,4	88,7
	Zakarpcki		-	-	-	-	-	-	-
	ODPADY	jednostka	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Liczba składowisk komunalnych								
	Lubelskie		60				125	123	134
	Podkarpackie						49	47	46
	Wołyński		23,0	23,0	23,0	23,0	23,0	24,0	24,0
	Lwowski							574	572
	Zakarpcki		261	-	-	305	-	-	308
2.	Powierzchnia składowisk odpadów komunalnych	ha							
	Lubelskie		125				240	220	295
	Podkarpackie						123,7	111,5	107,7
	Wołyński		69,0	69,0	69,0	69,0	69,0	79,2	79,2
	Lwowski							465	461
	Zakarpcki		135,1	-	-	186,1	-	-	224,53
3.	Odpady komunalne stałe zebrane	t/rok							
	Lubelskie		564414	488153	426206	357100	306600	326200	350000

	Podkarpackie		503726		440097	419559	378917	346290	358978
	Wołyński (przelicznik: 1m ³ x 0,2 = tony)		143000	114000	144000	146000	146000	156000	134000
	Lwowski		445767				277122	240540	238916
	Zakarpcki		408455	-	-	-	27180	-	-
4.	Odpady komunalne zebrane	kg/os.							
	Lubelskie		253		194	164	143	155	168
	Podkarpackie		240		209	200	181	165	171
	Wołyński		259	208	263	339	266	285	244
	Lwowski		267				137	117	117
	Zakarpcki		314,2	-	-	-	20,9	-	-
5.	Odpady przemysłowe wytworzone ogółem	tys. t							
	Lubelskie		4243	3670	3844	4132	4072	5155	4884
	Podkarpackie		-	-	1148,6	1290,5	1271,7	1246,9	-
	Wołyński		280,6	-	-	1125,2	763,8	1122,9	922,1
	Lwowski		1083	2179	-	-	1073	777	3745
	Zakarpcki		-	-	-	-	5,2	0,1	21,1
	OBSZARY CHRONIONE	jednostka	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Obszary chronione do powierzchni regionu	%							
	Lubelskie		22,7	22,7	22,7	22,8	22,8	22,8	22,7
	Podkarpackie		47,9	47,9	47,8	47,4	47,5	47,7	44,5
	Wołyński		1,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6
	Lwowski		5,2	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2
	Zakarpcki		12,2	12,2	12,2	12,8	12,8	12,8	12,8
2.	Obszary chronione	ha							
	Lubelskie		570019,9	570035,1	569883,4	572104,5	572275,8	572112,7	570421,6
	Podkarpackie		858236,7		856795,3	846683,8	848326,4		794216,1
	Wołyński		32800	51952,7	51952,7	51952,7	51952,7	51952,7	51952,7
	Lwowski		113234,2	113234,2	113234,2	113317,9	113319,9	113319,9	113407,9
	Zakarpcki		152123	152123	152123	159504	159504	159504	159604

Użytkowanie gruntów w 2006 r.

Województwo/ Obwód	Powierzchnia ogółem	W tym					Grunty zde- wastowane i (zdegra- dowane) wymagające rekultywacji
		użytki rolne				lasy i grunty leśne	
		razem	grunty orne	sady	łąki i pastwiska		
tys. ha						ha	
Polska	31268,5	15906,0	12222,0	296,5	3387,5	9172,6	
Ukraina	60370,0	40800,0	32640,0	-	6732,0	10800,0	
Lubelskie	2512,2	1497,4	1177,1	55,5	264,8	567,7	3392
Podkarpackie	1790,0	980,4	640,2	12,7	275,6	650,8	2573
Wołyński	2014,4	1086,0	674,5*	11,3*	213,8*	693,0	5572
Lwowski	2183,1	1268,5	797,2	22,9	447,7	693,8	9,5
Zakarpcki	1275,3	453,5	200,5	27,1	225,9	735,2	136,1
Razem	9775	5285,8	3489,5	129,5	1427,8	3340,5	11682,6

* - dane za 2001 rok